

AJALOOLINE AJAKIRI

Nr. 4

ESIMENE AASTAKÄIK

1922

REKISTERIIV

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

K. ZIMMERMANN

Sisu.

Eesti eelajaloolised **Nikumata** muinasjäänused. *A. M. Tallgren*,
Harald Hjärne. Mõned äärjooned tema tegevusest. *A. R. Ce-
derberg*.

Krahv S. Witte memuaarid. *P. Treiberg*.

Huvitav teadaanne keiser Peeter III esinemise kohta Kuramaal
1788. a. *A. R. C.*

Ajaloo kirjandus üldise ajaloo alalt a. 1918—22. I. *Hans Oldekop*.
Varia.

Eesti eelajaloolised liikumata muinasjäänused.

Need hallikad, mida eelajalooline muinasteadus oma uurimises tarvitab, on osalt lahtised muinasriistad, osalt liikumata ehk kinnised muinasjäänused. Mõlemaid uuritakse üksikult ja rühmade kaupa, et kätte saada see, mis teatud alale, n. n. kultuurprovintsidele on tüübiline ja iseloomustav, mis seal on rahvuslik. Rikas ja hästi läbitöötatud materjal võimaldab saada pildi rahva muistsest kultuurist, usust, kombeist, ühiskondlikust korrast, kokkupuutumistest naabri- ja kaugemate aladega. Muinasuurijale ei ole muinasjäänus siht, see on abinõu, nagu dokument on seda ajaloo uurijale.

Päris iseäraline dokumentaalne väärtus on liikumata muinasjäänusil. Nende abil selgitatakse ka maa kolonisaatsiooni, ajaliselt ja ka topograafiliselt. Ja peale kõigi teiste eelajalooliste hallikate iseloomustavad nad asustuse sotsiaalsel seisukorda: nomadiseeriv, nõrk ja hajaline või rühmitunud küladesse ja linnadesse suuremate ühiste ettevõtetega — kindlustustega, ühiste kaubanduslike, usuliste, riiklike huvidega.

Lahtised muinasriistad koondatakse muuseumidesse, kus uurija võib neist ülevaate saada ja nende üle valitseda. Liikumata muinasjäänustega tutvumine aga eeldab häid pilte, plaane, kirjeldusi, mis mõistuse ja arusaamisega tehtud. See jälle eeldab selgusele jõudmist ülesannetest, aga enne kui võimalik selgusele jõuda, on tarvis materjaliga umbkaudselt tutvuneda. Arusaadav, et esimene muinasjäänuste kirjeldamise töö niiviisi tegelikult on ligimäärane ja pealiskaudne. Esialgne materjal siis selgitab üksikjooni ja võimaldab lõpulise registreerimise teaduse nõuetele vastaval kujul.

Siin on juba XVIII aastasaja kodu-uurijad ja topograafia harrastajad pöörnud tähelepanu erisugustele muinasjäänustele ja neid kirjeldanud, üksikuil juhtumisel kaunis hästi. Aga see

töö oli päris juhuslik, mitte kavakindel. Palju hilisemast ajast on pärit esimene süstemaatiline registreerimistöo Eesti muinasjäänusist. Mineva aastasaja 80-dail aastail seadis J a a n J u n g omale ülesandeks antikvaarilis-topograafiliselt läbi uurida ja kirjeldada tervet Eesti rahvuslikku ala. Et seda tegelikult läbi viia, valis ta süsteemi, missugune Soomes tarvitusel oli ja millega ta oli tutvunenud osalt prof. J. R. Aspeliniga isiklikult kokku puutudes, kui viimane 1880. aastal Eestis antikvaarilisel otstarbel reisis, osalt Soome Muinasajauurijate Seltsi ajakirjast: kirjeldamine sündis väiksemate alade, maakondade ja kihelkondade kaupa.

Ka Soomes oli töö organiseeritud võõra eeskuju järele. Rootsist 1860. aastail väljatöötatud süsteemi oli Aspelin tarviliste muudatustega Soome üle toonud. Mõlemal maal oli töö korraldajaks antikvaariline selts. Siht oli kolmesugune: korjata materjali teaduslike järelduste ja uurimiste tegemiseks, äratada rahva seas lugupidamist endisaja mälestuste vastu ja kolmandaks võimaldada nende alleshoidumist. Muinasjäänuste kaitsmine oli muidugi tegelikult puhas komöödia, kui neist nimekirja ei olnud ega teateid nende asupaigast ja seisukorrast. Soomes taheti need sihid võimalikult suurel määral kätte saada ja iseäranis muinasteaduslikku valgustustööd teha. Nimekirjad ja kirjeldused otsustati trükkis avaldada rahva keeles, et laiendada ja süvendada kohalise rahvastiku teadmisi nende kodupiiris leiduvaist muinasjäänusist. Sel viisil arvati ka kergemaks uusi teateid ennetundmata muinasjäänusist muretseda.

Tegelikult sündis töö Soomes 1876. a. peale nõnda, et Muinasajauurijate Selts saatis iga suvel välja mõned stipendiaadid, peaaesjaliselt üliõpilased ja rahvakooliõpetajad, kes igaüks määratud alal, harilikult ühes maakohas, registreerisid ja pildistasid muinasjäänusi. Antud instruksiooni järele pidi igas aruandes olema 1) alguses lühike maateaduslik ülevaade kõnesolevast maakonnast, siis 2) kihelkondade kaupa nimekirjad liikumata eelajaloolisist muinasjäänusist, lõpuks 3) ajalooliste kinniste mälestusmärkide register: kirikud, mõisad, lahinguväljad ja nendesse puutuvad kohalised muinasjutud. Kõik tuli võimalikult täpisealt kirjeldada, mitte ainult nimetada. Leiud ja kinnised muinasjäänused tuli kokkulepitud märkidega kaardile üles tähendada.

Muidugi said alguses, kui tegelased olid vilumata, kirjeldused kaunis puudulikud ja ei vasta praegusile teaduslikele nõuetele. Igatahes on sellest tööst olnud mitmeti väga suur kasu¹⁾, ja sellele põhjeneb pärastine Soomesse puutuv arheoloogiline uurimine. Hiljemini on seal riigimuuseumi ametnikud stipendiaatide teateid kontrollerinud, plaane ja lõikeid valmistanud ja sedaviisi võimaldanud ülevaate kirjutamist Soome liikumata muinasjäänusist teaduslikult, s. o. rühmade, mitte ainult topograafiliselt, s. o. alade kaupa²⁾.

Kui Eestis Jung tööle algatuse andis, oli Soomes töö juba väljakujunenud ja vähemalt üks kolmandik sellest tehtud. Siin aga ei olnud abi ülikoolist ega antikvaarilisest seltsist: neis keeliseliselt ja sotsiaalselt erinevais ringkonnis ei leidunud rahvuslikule ettevõttele soodsat maad ega meeolelu. Eesti üliõpilaste ja haritlaste hulk jälle oli nii väike ja ülesandeid oli nii lõpmata palju, et kavakindel ühistöö kõnesoleval alal ei olnud võimalik: ei jatkunud jõudusid. Aga maa on väike, ja Jungil oli kindel usk töötarvilisusse rahvusliku tunde tõstjana, ja ta otsustas ise oma sõprade ja abiliste kaudu töö alata ja lõpule viia. Ta hakkas peale oma kodu- ja töö-kihelkondadega, Hallistes, Karksis ja Pelistveres, astus kirjavahetusse ja ühendusse teiste harrastajatega ja otsustas nähtavasti juba väga vara muinasjäänused üle Eesti etnograafilise ala registreerida. Ta avaldas kihutuskirjutusi ja aruandeid ajalehtedes ja suutis nõnda meeli soojana pidada. Tema töö tagajärjena valmistusid varsti üksikute kihelkondade antikvaarilis-topograafilised kirjeldused, ja 1898. a. oli Jungil lõpuks võimalik trükkis avaldada oma „Muinasajateadus eestlaste maalt“, milles ilmusid Pärnu ja Viljandi maakondade antikvaarilised kirjeldused, peaaegu neljandiku Eestimaa kohta. Pärastpoole, peale Jungi surma 1900. a. ilmus 1910. a. veel uus köide samast teosest, mis sisaldas kirjeldused vana Tallinna kubermangu muinasjäänusist, peale Hiiumaa. Järelejäänud Jungi manuskriptides on kaunis valmid kirjeldused Tartu- ja Võrumaa kihelkonnist, ja materjali

1) V. selle töö kohta Soomes üksikasjalist ülevaadet Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirjas XXX, lhk. 55—71.

2) Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinasjäänökset. Hels. 1918.

ka saarte kohta. Petserimaa maha arvatud, läks siis Jungile korda lõpule viia enesele seatud töö: valmistada nimekiri ja kirjeldused terve Eesti muinasjäänusist. Manuscriptidena järelejäänud töö täiendamisele ja avaldamisele asus peale Jungi surma Eesti Kirjanduse Selts, kes iseäranis hra A. Thomsoni läbi on palju materjali juurde muretsenud, kuid töö jäi pooleli.

On loomulik, et Jungi nagu kõigi algajate töösse on jäänud palju vigu ja puudusi. Iseäranis segab neis diletantism, kooli puudus, ebatäpised kirjeldused, mis ei võimalda kirjeldatud muinasjäänusest arusaamist ja isegi topograafiliste teadaannete suhtes jätavad soovidele ruumi. Kõige tuntavam takistus on aga see, et plaanid ja lõiked mõne erandiga täitsa puuduvad. Käesolev materjal on seega ainult relatiivse väärtusega uurijale, kes tahab saada ülevaadet Eestimaa muinasjäänusist. Aga see on siiski ainukene materjal, mis siiamaani on olnud olemas, ja see ei ole ainult mälestussambaks oma korraldajast, tema idealismile, energiale ja töö tagajärgedele, see on ka põhjaks, millele ka uurimise suhtes võib edasi ehitada.

Oli seega loomulik, et kui juba Eesti ülikool hakkas 1921. a. korraldama Eestimaa muinasteaduslikku uurimist, milleks muidugi hallikate tundmaõppimine ja registreerimine oli esimene asi, siis liikumata muinasjäänuste suhtes võeti aluseks Jungi korjatud materjal. Üliõpilased töötasid talve jooksul arheoloogia praktilisil harjutusil ühe määratud kihelkonna antikvaarilised ained, muuseumides asuvad lahtised leiud, Jungi või teiste kirjeldatud aruanded jne. läbi ja tähendasid esialgselt, nii palju kui see aruannetest selgus, kaardile kõik, liikide ja rühmade kaupa kui ka kronoloogiliselt. Ülepea on ülikooli praktilisil harjutusil antikvaariliselt läbi võetud 31 kihelkonda. Riigi toetusel on üliõpilased siis antikvaariliselt läbi uurinud sama või mõne teise kihelkonna, kontrolleerides kõik varem teated, korjates riistu, kartografeerides, valmistades plaanid ja lõiked varem tehnilis-kartograafilise ettevalmistuse najal jne. Ülepea on töö sellel kujul tehtud 47 kihelkonnas või, kui esialgselt kirjeldatud, kuid kontrolleerimata kihelkonnad arvesse võtta, 63 Eestimaa 106 kihelkonnast. Suuremalt osalt on nii koondunud materjal hea ja pakub õige palju uut. Hulgas on küll mõni kaunis nõrk kirjeldus, isegi

niisugune, et töö peab uuesti tehtud saama. Sarnasi kirjeldusi on vähemalt 8 sisse jäetud.

Juuresolev kaart 1 näitab meile piltlikult Eesti antikvaarilis-topograafilise kirjeldamise praeguse seisukorra. Sellele on eraldi märgitud alad, mida Jung kirjeldanud ja avaldanud omas teoses, eraldi suveliste stipendiaatide-üliõpilaste kirjeldused ja seminaaritööd. Nagu näha on Saaremaa ja Muhu, Petseri, Võru ja Tartu maakondade kihelkonnad 4 erandiga lõpuni kirjeldatud.

Mainisin, et meie teadmised on nende aruannete läbi tublisti kasvanud. Alles nüüd on võimalik nii hästi saada kui anda ülevaade maa liikumata muinasjäänusist. See on aga maksev ainult eelajalooliste muinasjäänuste suhtes. Teisiti kui varem on uues ankeedis ajaloolised mälestusmärgid arvesse võetud ainult nii palju, kui nad suudavad eelajaloolisi aegu valgustada: külakalmed ehk ajaloolised paganalised surnuaiad, ohvrikivid, hiied. Selle asemele ei ole registreeritud losse ega nende varemeid, kirikuid, kloostrid, lahinguvälju ega hilisema aja kindlustusi. See on kodu-uurimise asi, mitte eelajaloolise teaduse.

Esitan siin mõned jooned ja teated sellest, mida meie praegu teame koosoleva materjali abil Eesti liikumata muinasjäänusist.

K i v i a j a e l a m i s k o h t i leidub arvatavasti mitmel pool, kust pooleli valmis riistu on saadud. Sarnasi kohti aga, kus on leitud kiviaja riistu hulkade kaupa või kus on rikkalikult savipotitükikesi ja kivililde, siis mälestusi pikemaegsest elust või tööstusest, tuntakse siinemaani harva. Niisugused on Kihelkonna Tagamõisa Hollandi talu juures asuv liivanõlvak, kus üliõp. H. Mora mineval suvel korjas orneeritud savipotitükke, merivaiguhelmi jne., siis Karuse Vatta mõisa ligidal tuiskav liivaseljäandik keraamiliste leidudega, Jõelehtme Jägala jõe suus asuv maalinn, kus juba kiviaja inimene elanud, nähtavasti enne seda, kui koht maalinnaks moodustati, siis Kunda turbaraba, mille põhjakaldal Eestimaa kõige varem asunikud on elanud, sel ajal, kui raba veel oli Ülemiste järve taoline järv; Laiuse Pedja Otsa talu liivane põld (tulekivililde tarberiistade valmistamisest), Maarja Magdaleena Vassevere küla Kääpa jõe kaldal (ahervarre jäänus) ja Mehikoorma Peipsi kaldal. Iseäranis rikkad aga on sarnased leiud Pärnu jõe veesüsteemist: Reiu jõe suus

on olnud elamiskoht, Tori Päästale juures teine. Virtsjärve põhjarrannal on Võisiku vallas olnud terve külade süsteem kruusaseljandikkudel, mis lähevad NW — SO sihis ja kust on leide sadade kaupa. Seal on kergemini kui mujal näha, kui suurel määral looduse suhted on muutunud kiviajast peale. Juuresolevast kaardist 2 paistab, kui laiali põhjapoolne Virtsjärve rand sel ajal on ulatanud ja kuidas leiud rühmituvad. Et maa tõusmine Eestis sünnib põhjapool rutemini kui lõunas, siis on 4000 aasta jooksul, kiviaja lõpust peale, Virtsjärve vesi kaldunud lõunapoole, järve põhjarand on siis nihkunud lõunapoole, kuna jälle lõunas, Suislepa ja Pikasilla kohal vesi on tõusnud ja katnud varem kuivad alad: järv rändab lõunapoole. See on topograafiliste uurimiste läbi võimalik olnud kindlaks teha. Sama on maksev ka Peipsi ja Võru järvede kohta.

Kiviaja elamiskohad Eestis olid alati vee ääres, harilikult liivasel maas. Praegu ei ole maapinnal mingit märki neist. Neid leitakse juhuslikult; sarnaste juhuslike leidude kohtade kindlakstegemine — üldmäärus, küla või talu nimest ei jatku — on elukoha kättesaamiseks kõige tähtsam. Kohalised abilised, muinsuse armastajad ja tähelepanijad, muuseumile teatajad, on väga tarvilised; stipendiaat või pärisuurija reisib siis kohale, kontrollleerib ja teeb järeldused kindlate andmete najal.

Ka kiviaja hauad on meie maal niisugused, et maapinnal neist märki ei ole. Näit. Skandinaavia kiviajal esinevad kollektiivsed monumentaalhauad on siin tundmatud. Eestis maeti surnu kiviajal põletamata kruusa maha, umbes $\frac{1}{2}$ m. sügavusse, seljali või küljeli, põlved konksus, ja temale on kaasa antud mõni kivikirves, talv, ilustus, arvatavasti ka savipott söögi ja joogi jaoks. — Juhuslike tööde juures, kõige pealt kruusa kaevamisel, peaks selles suhtes ettevaatlik olema, ja kui leide tehakse, tööd selles kohas otsekohe lõpetama ja Tartu teatama, et võimalik oleks töö juures tähelepanekuid teha. Tähelepanekud nimelt siin nende haudade suhtes puuduvad, ja paljalt riistad on suure osa oma teaduslikust tunnistusvõimest kaotanud, kui liikumata muinasjäänus, kus nad esinesid, on hävitatud.

Mainin siin Eesti kiviaja hauad ja kalmekohad: Saaremaa Kõljala Jalglaskma (3 hauda), Kihelkonna Lümända Koki küla

kruusa auk, Jaani Saluküla Kooljamägi, Muhu Tamse (2 hauda), Keila Lihula, Viru-Nigula Koogu (2 hauda), Haljala Metsiku mõis, Haljala Kaarli talu, Kodavere Haapsi Reinukese talu, Tartu Karlova mõisa park.

Pronksiajast (1800—500 e. Kr.) ei tunta Eestist ainukestki kindlat muinasjäänust. Arvatavasti aga on sellest ajast pärit kivihunnikuhauad: sipelgapesataolised suurtest kividest ilma mullata ehitatud kääpad, suurus 5—15 m. läbimõõtes, 1—1½ m. kõrged. Nad asuvad harilikult kaljupõhjal. Niisugused hauad on pronksi ajal teistel Baltimere kallastel olevail mail kaunis üldised, iseäranis mere rannal. Eestis on nad haruldased. Niisuguseid on siin ülesmärgitud Sõrvel Kaunispää ja Turju juures, Kihelkonna Tagamõisas, Muhu Kallaste pangal, Keila Muraste juures, Vaivaras Mereküla ligidal, Tapal Moe mõisa metsas ja Rannu kiriku juures. Arvatavasti on samast ajast pärit kivikasthauad — nad esinevad tihti eelmistes: maa sees lapergusest kivist tehtud inimesepikused kastid, kaetud künkaga või mitte. Need nagu ka lihtsad kivihunnikuhauad on leidudest ülivaesed, osalt selle tõttu, et tookord kombeks ei olnud palju riistu surnule kaasa anda, osalt on varanduse otsijad ja uudishimulised neid teadusele lõpmatuks kahjuks hävitanud. — Meie tunneme kivikasthaudu, peale juba mainitud kohtade, veel Kihelkonna Lümandast, Mustjala Selgase külast, Tallinna ligidalt Saha Lagedi ja Esku mõisate juurest, Ambla Prümli Seppa talu põllust. See probleem, mis nendega uurijale pakutakse, on üks Eesti eelajaloolise uurimise tsentraalsemaist. Nende läbi on lootust saada valgustust umbes 2000 a. pika ajajärgu kohta maaajaloos aastast 2000 e. Kr. kuni Kristuse sündimiseni.

Rauaajast alates kasvab liikumata muinasjäänuste arv ja mitmesugusus õige palju, ega ole võimalik hakata neid siin üles lugema. Aga mõned arvud ja rühmitused uuemate teadete najal võivad vast siiski huvitada.

Vanema rauaaja matmiskohad on n. n. kivikalmed (kirjanduse, Jungi, läbi tunneb rahvas neid paiguti nimega „Gooti kalm“). Need on kollektiivsed hauad, tarvitatud umbes 100—450 vahel p. Kr. Nende seesmine ehitus vaheldub. Välimselt on neis ühist see, et nad on suurte kividega kaetud nagu

uulitsaprügitus. Need on harilikult pikkusest laiemad, nende kõrgus on umbes $\frac{1}{2}$ m. ja nad moodustavad kivituse tõttu põlluks mitte sündsad saarekesed põldude keskel. Sarnaste muinasjäänuste laialilagunemine Eestis on käesolevate andmete najal niisugune, et neid on Võru-, Tartu-, Viljandi-, Järva-, Harju- ja Virumaal. Selle asemel puuduvad nad — nii palju kui teada — täitsa Läänemaal ja saartel, niisama Pärnumaal peale Vändra Türi poolse osa ja Halliste kihelkonna. Varemalt rauaajal, mil Eesti päris koloniseerimine — kinnine asustamine — on sündinud, asustus ei olnud veel levinud maa lääneosades.

Noorema rauaaja kalmed, iseäranis umbes a. 1000 ümber, ulatavad juba üle terve maa, m. s. õige arvurikkalt üle Saaremaa ja Muhu. Kalmed on osalt niisugused kui varemalt rauaajal, osalt on nad ilma märkideta maa-alused augud, rühmitatud kalmistuteks. Äärmises läänes ja kagus on haudade vormid teised. Läänes — Saaremaal, Muhus, Läänemaal — on hauad madalad, maa ja kividega segatud, toa põranda laiused künkad, millised kümnete kaupa katavad karjamaid. Välimuselt on neid tihti võimata eraldada lihtsaist põldraunaist. Surnud on harilikult põletatud. Panused on mitmekülgsed. — Hommiku- ja Kagu-Eestis on noorema rauaaja valitsev hauavorm liivast kääpad, missugused mujal Eestis tundmatud. See on hua vorm, mis on laialilagunenud üle Pihkva kubermangu ja kaugemale idapoole. Väga huvitav ja tähtis ülesanne saab olema nende kultuurilise ja rahvusliku iseloomu kindlakstegemine. Kääpad on 1— $1\frac{1}{2}$ m. kõrged, 4—5 m. laiad künkad, vahest kiviringiga ümbritsetud, vahest on nad pikergused. Rahvas nimetab neid tihti Rootsi ja Vene kääpaiks. Niisuguseid on registreeritud umbes 1600: Petserimaal, iseäranis Irbuska vallas (umbes 800), Vastseliinas (194), Rõuges, Rāpinas (vähe), Põlvas (165), Kanepi idapoolses osas, Võnnus Ahja jõe orus, Kodavere ja Maarja-Magdaleena piiril ja Tormas mõni üksik. Harilikult rühmituvad need suurteks kalmistuteks. Kõige suuremas kirjeldatud kalmistus Irbuskas Malõi külas on 243 kääbast.

Teised rauaaja liikumata muinasjäänused on maalinnad ja ohvrikivid aukudega. Eelmisist saab Ajaloolises Ajakirjas hiljemini erikirjutus ilmuma. Esialselt soovitan neile, kes

nende kohta tahavad ülevaate saada, V. Reimani head kirjutust Eesti kirjanduses 1910. Maalinnad on Eesti toredamad muinasjäänused. Nende arv on praeguste ülestähenduste najal 148; neist on aga teated 35 kohta niivõrd puudulikud, et peab varustama need küsimismärgiga. Üliõpilaste kirjelduste läbi on koondu nud palju häid plaane ja lõikeid, nõnda et nüüd on võimalik neis linnus eri tüüpe näha, mis lasevad aimata vahet nende tarvituses (strateegiline, elamislinn, pelgupaik) ja võib olla ka sündimise ajas. Erisugusist looduse tingimusi st oleneb, et künkliku Jda-Eesti linna tüübid tarvitavad rohkemini looduse abinõusid: mägesid, saari, kui Lääne-Eesti omad, kus tasane maa nõuab kindlustuselt rohkem inimese tööd. Paar plaani ja lõiget maalinnadest on siin juurde lisatud (pildid 3, 4).

Ohvrikivid aukudega on ka väga huvitavad muinasjäänused. Niisugusist on kõige tuntum Tartu Toomemäel asuv kivi kahe suure kausitaolise auguga keskel. Harilikult on aga ohvrikivil augud väiksemad, nagu kohvitassid, ja aukude arv on suurem. Kõige rohkem on niisuguseid meie teada Põide Tumala mõisa ohvrikivis: 47. Ohvrikivid on altaritaolised, mille peal on vist maa-alusile jumalile või vaimudele ohverdatud. Aukudesse on paigutatud verd, võid, soola jne. See komme on põline vana, ja seesugused kivid tulevad ette laial alal mu is mais. Neid tuntakse õige palju m. s. Briti saartel, Skandinaavias, Saksamaal. Soomes on nende arv praeguste teadmiste järele 26. Eestis on nad läänepoolne nähtus. Siin on neid nüüd juba konstateeritud 86. Idapool, Euroopa Venemaal, on neid ainult Novgorodi kub. Bologojes 5 ja siis Kiievi ligidal, mitte mujal. Sealt poolt ei ole see mõte, mis neid on loonud, siis sisse rännanud, ümberpöördu lt, Eesti esitab selles suhtes äärmist ida osa läänest sissetunginud kultuurivoolus. — Eesti arvurikkaist ohvrikivist on tervelt 45 Hageri kihelkonnast, enamalt jaolt kooliõp. Lint'i ja üliõp. R. Tamme ülesleitud. Teised on Saaremaal, Muhus, Järvamaal, Tartumaal, vähemal määral mujal. Aga ma ei kahtle sugugi, et niisuguste kivide arv siin on suurem kui nüüd tuntakse.

Ma ei räägi siin rohkem teisist liikumata munasjäänusist: vanust teist soodes, ohvrihallikaist, külakalmuist jne. Mainin

ainult, et siijamaani ei ole meil kindlaid teateid, et siin esineksid n. n. kohtunikkude rõngad (m. s. Soomes tuntud) ja kaljujoonistused ja -maalid, mis ulatuksid eelajaloolise ajani. Sarnaste leidumine on aga võimalik. Niisama arvan täitsa tõenäoliseks, et kusagilt mererannult leitakse veel Rootsi vikingite kääpaid, missuguseid siin Rootsi muinasjuttude najal peaks olema, isegi kuningate omi.

Liikumata muinasjäänused on rahvale ja kohalisile elanikele väga armsad, sest nende ümber keerlevad rahva mälestused ja fantaasia, ja nad on tihti mõjunud isegi kunstnikkudele, romantikuile. Aga ka puhtteaduslikult on nad dokumendid, ilma milleta kaugele ei saa. Igalt seisukohalt on selle tõttu nende kaitsmine eluküsimus, ja meelt masendab tihti, kui nende saatusega tutvuneda ja seda hädaohtu konstateerida, milles nad praegu asuvad. Ilma muinasjäänuste kaitseseaduseta, missuguse projekt on juba aastaid olemas, kuid seni teostamata, hävineb meie hooletuse tõttu see hallikate materjal, mis suudaks selle maa ajaloo 4000 aasta jooksul meile uuesti arusaadavaks teha.

A. M. Tallgren.

Harald Hjärne.

Mõned äärjooned tema tegevusest.

Nagu juba eelmises meie ajakirja numbris nimetatud, suri käesoleva aasta jaanuari kuus Rootsi ajaloouurija, endine Upsala ülikooli ajaloo professor Harald Hjärne.

Hjärne oli viimastel aastakümnetel tegutsevaist Põhjamaade ajaloouurijaist kõige enam tuntud. Tema mõju ajaloouurijana ja ajalooõpetajana on olnud iseäranis tähelepanuväärne, isegi väljaspool Rootsi riigi piire. Sel põhjusel on küll kohane ka meiegi ajakirja lugijaile tema kohta mõned mälestussõnad esitada.

Hjärne oli pärit Põhja-Rootsist ja kuulus samasse sugusse, millest muu seas põlvnevad kuulusloodusuurija Urban Hiärne ja Liivimaa ajaloos tuntud Thomas Hiärne, kes mõlemad

Tartu ülikoolis oma teaduslikku tegevust algasid. Harald Hjärne sündis 1848. a. Põhja-Rootsimaal ja sai ülikooli lõpetamise järgi dotsendiks Upsalas 1872. a., ülemääraseks professoriks 1885. ja korraliseks professoriks 1889. a. Professor emeritus'ena lahkus ta 1913. aastal ametist.

Hjärnet iseloomustav joon on tema universaalsus. Tema oli kindlasti üks kõige laialisemate teadmistega ajaloouurijaist, kes Põhjamail kunagi on elanud. Tema harrastused ulatasid üle terve ajaloo piiride, ja mitte ainult harrastused, vaid ka teadmised. Oma toodangus on ta käsitleanud antiik aega, mis teda eriliselt tema noores eas huvitas, tema akadeemiline väitekiri käsitleb Rootsi ajalugu keskajal, mil'alal ta veel hiljemini armastas liikuda, teatava aja tegi ta tegemist Poola ajalooga, siirdus siis Vene ajalugu uurima, pühendas suurt tähelepanu reformatsiooni ajaloole ja poliitilisele ajaloole Louis XV ajal; ka kirjutas ta teose Prantsuse revolutsiooni aja kohta, mis tõendab, et ta sellelgi alal enda kodu tundis olevat, ja — vist Põhjamail esimest korda — tegi katseid selgitada Ida-Aasia rahvastesse puutuvaid küsimusi.

See harukordselt suur — kui mitte ütelda kahjulikult suur — mitmekülgsus aitab seletada, miks Hjärnelt suurtöid ei ole ilmunud. Tema tähtsus seisab peaaegaliselt uurimisideede esitamises ja ülesannete kättejuhatamises. Kergeis joontes määrab ta ülesande eesmärgi ja piirjooned kindlaks, esitades sagedasti mõne lühikese lausega vaimurikkaid märkusi, mis teistele uurijaile on annud uusi mõtteid ja avanud uusi uurimisülesandeid. Hjärnele on iseloomulik, et temas keesid aated, mis temast igale poole välja hoovasid. Ta oli rahul, kui võis neid teistele edasi anda; temal enesel polnud ei tahtmist ega püsivust neid arendada ja üksikasjadega rikastada.

Sellest ei tule nii aru saada, nagu oleks Hjärne huupi ja põhjendamata pildunud oma ideid siia ja sinna. Nende aluseks olid haruldaselt sügavad teadmised, mis hoolsa lugemise tagajärjel iga päevaga suurenesid ja rohkenesid, ja ilmavaade, mis kujunes suurte uurimistööde ja pinevate juurdluste tulemusena. Tema rohkearvuliste ideede taga [oli, nagu igalühel, kes ajaloolane dei gratia, terav intuitsioon, mis ei juhtinud

eksiteele. Selle tõitu leidsid nii mõnedki neist mõtetest, mis Hjärne oli avaldanud, kuid mida ta lähemalt ei arendanud, edasiarendajaid ja elavad suurtes, arvurikastes ajaloolisid uurimuis edasi.

Ajaloo ala, mil Hjärne lausus nii palju sütitavaid sõnu, on Ida-Euroopa ajalugu. Ta oli — mis Rootsi teadusmeeste keskel kaugeltki harilik; nähtus ei ole — juba noorena Vene keele hästi omandanud. Dotsendiks olles võttis ta nelja aasta jooksul Vene, Poola ja Austria arhiivides põhjalikud uurimised ette. Ikka enam süvenedes Ida-Euroopa ajalukku, pani Hjärne tähele, milline kapitaalne tähendus Slaavi rahvastel oli olnud Rootsi ajaloo kohta ja vastupidi ja kui vähe olid Rootsi ajaloolased seni neile rahvastele oma tähelepanu kinkinud. Nende reiside tulemusena ilmusid mõned väiksemad uurimused, mis eri küljilt käsitlesid rootslaste ja slaavlaste suhteid, neist vast kõige tähelepanuväärilisem „Svensk-ryska förhandlingar 1564—72“ (Rootsi-Vene läbirääkimised aastail 1564—72) ja seegi on kahjuks jäänud lõpetamata. Iseäranis huvitavat küsimust puudutas Hjärne oma uurimuses „Ryska konstitutionsprojekt år 1730 efter svenska förbilder“ (Vene põhiseadusprojektid a. 1730 Rootsi eeskujude järgi), kus vilksatavad mitmed ideed, mis nagu möödamminnes valgustavad Rootsi ja Vene riiklikku ajalugu nimetatud aasta eel ja selle järele.

Kaarel XII kangelasvõitluses Vene tsaari Peetri vastu suruti Rootsimaa kõrvale seniselt suurriigi seisukohalt ja Rootsi eelmiste valitsejate unistused „imperium maris Baltici“ asutamisest langesid teostamatutena kokku. Kaarel XII võrdlemisi lühike valitsemisaeg moodustas õieti tähtsa ajajärgu Rootsi ajaloos. See ajajärk tõmbas mõne aasta jooksul endale Hjärne erilist tähelepanu ja ta käsitles seda mitmes uurimuses, millisist olgu nimetatud „Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697—1703“ (Kaarel XII. Pööre Ida-Euroopas a. 1697—1703). Ta pani tähele, kui pealiskaudselt oldi seni uuritud Kaarel XII ajalugu ja kui suured võimalused avasid selleks need iseäranis suured trükitud ja trükkimata materjalid, mis uurijail olid tarvitada. Oli vaja läheneda sellele küsimusele hoopis uult küljelt ja vaadelda neid sündmusi üld-euroopalisel tagaseinal, ühenduses terve muu Euroopa poliitilise

arenemisega. Otsused selle salapärase kuninga kohta olid vähe usaldusväärilised, kord pilvini ülistavad, kord masendavalt valjud.

Selgel kujul seadis Hjärne Kaarel XII ajaloo alal mitmed uurimisülesanded üles ja vähemalt sel korral ei kajanud tema sõnad ilmaaegu. Rootsi ajaloo uurimine on terve viimase aastasaja jooksul liikunud sõjaliste mälestuste alal — väga võimalik selle tõttu, et Rootsi rahvas kindlamini kui ükski teine Euroopa rahvas ise ettevaatlikult hoidub sõjakeerisesse sattumast. Kaarel XII aja uurimine on selle tõttu enda ümber koondanud erilisel palju jõudusid, nii et isegi võime kõnelda isesugusest Kaarlite ajajärgu uurimise koolkonnast. „Karolinska förbundet“ (Kaarlite aja uurimise selts) tegutseb juba teist aastakümnet ja rikastab oma paljude uurimistöödega Rootsi ajaloolist kirjandust.

„Kaarlite koolkond“ (Karolinska skolan) on sattunud liialdustesse, mis kahtlema panevad, nähtavasti selle imetleva vaimustuse tõttu, mis ikka veel Rootsis Kaarel XII vastu tuntakse. Kriitilise ja oma uurimistes ettevatliku Hjärne arvele ei või neid liialdusi panna. Ta on ülesanded kätte näidanud; kui ülesannete lahendajad jõuavad liialdusteni ja langevad ebakriitilisusse, ei või seda pidada aate algataja süüks. Kaarlite koolkonna uurimuste tagajärgedest on ka väikeriigid Baltimere rannal saanud oma osa ja saavad tulevikus kindlasti veelgi rohkem. Üldse võime ütelda, et Hjärne Rootsi-Slaavi uurimused ja tema poolt äratatud ideed nendega ühenduses on rikastanud suurel määral ka Eesti ja Läti ajaloolist uurimist, kuigi Hjärne vist ei ole kirjutanud ühtki tuttavamast uurimusest erilisel nende maade ajaloo alalt.

Igaüks, kel oli võimalus tundma õppida Hjärne sütitavat, võimsat isikut, sai temalt äratust. Iseäranis suur oli tema isiklik mõju oma õpilastele ja viimaste arv on olnud leegion. Hjärne oli üks neist õnneliketest, kes võivad ikka anda midagi uut ja anda heldel käel. Ja see ongi uurija ja õpetaja kõige suurem õnn.

A. R. Cederberg.

Krahv S. Witte memuaarid.

Krahv Sergei Witte moodustab Vene ilmasõjaeelse bürokraatia hallides ridades kahtlemata ühe ilmekama ja omapärasema kaju. Põlvenemiselt aadelmees, hariduselt matemaatik, erialalt raudteelane, tõuseb ta Aleksander III valitsemise ajal ruttu ja kindlasti bürokraatliku hierarchia redelil, kuni ta 1892. a. võrdlemisi noore mehena (sündis a. 1849) toleaeegses Vene riigimehanismis õieti tähtsale rahaministri kohale pääseb ja kohe haruldaselt elavat töövõimet ja energiat mitmes suunas hakkab avaldama. Et rahaministeeriumi alla ka tööstus ja kaubandus kuulusid, võis teguvõimuline minister terve majanduselu juhtimise enda kätte koondada ja võrdlemisi lühikese aja jooksul rea tähtsaid reforme läbi viia, mis jätsid sügavad jäljed Vene sotsiaal-majanduslikku korda. Eraraudteede riigistamine väljaostu teel ja hoogus uute ehitamine, tööstuse järjekindel edendamine riigitellimiste, kõrgete kaitsetollide ja väliskapitalide juurdemeehitamise abil, kõrgema ja keskmise tehnilise ning kaubandusliku erihariduse levitamine seltskonna enda toetusel, kaubalepingu sõlmimine Saksamaaga ja teised selletaolised abinõud äratasid töösturi senisest roidumusest, virgutasid ärilist algatusvaimu ja andsid Vene suurtööstuse arenemisele äkilise ja tugeva tõuke. Samal ajal viib Witte Vene rahanduse, mis sõdade ja nälja-aastate mõjul korratusse oli sattunud, vähemalt väliselt hiilgavasse seisukorda. Senise vahetamatute paberrahade süsteemi asemele seab Witte devalvaatsiooni teel uue süsteemi, mis jälle kuldvaluuta alusele rajatud. Viinamonopol, riiklikud lainukassad ja osavasti korraldatud kaudsed maksud toovad rahva raha riigipanka ja soodsustavad suure kullatagavara kogumist „mustade päevade jaoks“. Nii moodustab Witte juhatusel seisev Vene riigimajandus kõige suurema majandusliku ettevõtte terves ilmas, tunnistades Venemaa looduslike jõudude vägevusest ja oma juhataja erakordsest andekusest.

Kuid Witte ei piirdunud kaugeltki mitte oma otsekoheste ülesannetega rahaministeeriumi juhatamisel. Selle kaine pilguga

ja selge mõtlemisega bürokraadi tegevus laienes pahatihti ka teiste võimkondade aladele, eriti välispoliitikale, mis tavaliselt riikliku majanduspoliitikaga tihedasti seotud. Võimsa isikuna armastas Witte tungida teiste ministrite kompetentsi ja kasutas tsaari usaldust, et oma mõju ka seal maksma panna, kus tal selleks seaduslikud alused puudusid. Sellepärast võib aastail 1892—1903, mil Witte rahaministrina tegutses, tema mõju kõigil valitsemisaladel tunda, teadagi ainult niivõrra, kui seda ei piiranud teised avalikud ja telgitagused tegurid. Oma austajate poolt Turgot', Colbert'i ja Peeter Suurega võrreldud, oma vastaste poolt äärmise teravuse ja kibedusega arvustatud, seisab Witte aastasaja lävel Vene poliitilises elus tsentraalse kujuna juhtival kohal, millelt ta enne Jaapani sõja algust on sunnitud lahkuma, kuni 1905. aasta revolutsiooni lained teda, kuid seekord ürikeseks ajaks, jälle tõstavad Vene valitsuse etteotsa. 1906. aastal enne esimese duuma kokkutulekut jäädavalt riigitüürilt kõrvaldatud, taganeb Witte eraellu ja pühendab oma elu lõpuaastad memuaaride kirjutamisele, mis ilmuvad käesoleval aastal „Slovo“ kirjastusel Berliinis seitse aastat peale oma autori surma.

Loomulikult tõmbavad selle suureandelise ja kord mõjuvõimsa riigimehe mälestused endale nii spetsialistide-uurijate kui ka harilikkude ajalooarrastajate tähelepanu. Neid memuaare lugedes valdab lugijat esialgu siiski teatav pettumuse tunne. Süsteemitu ja kavatu esitamise viis, alalised kordumised ja kõrvalekalduumised, tühiste asjade ja küsimuste detailne valgustamine ja tähtsamaist küsimusist kerge möödalibisemine ei lase sageli tekkida tunnet, et meil siin tegemist suurejoonelise poliitiku teosega. Tõepoolest ei ole Witte memuaarid kaugeltki viimast viili saanud: teatava disgraafia mõjul ei läbenud see väljapaistev praktik kaua püsida oma mälestuste kirjanduslikul ümbertöötamisel, vaid paiskas oma mõtted ja vaated familjaarselt paberile nii kuis juhtus. Selle tõttu kaovad tema, muidu äärmiselt huvitavates ja detailiderikastes memuaarides üksikud vaimukad tähelepanekud ja sädelevad mõttesähvatused keset tühisteid anekdoote ja armetute hooviintriigide ümberjutustamist. Kuid kas ei kajasta just säärane väljendusviis kõige paremini väiklase intriigivaimuga läbiimibunud Vene õukonna ahtrat mõtte-

ilma, mille läpastava mõju alt isegi suur minister ei jaksanud ennast vaba hoida!

Õigupoolest ei seagi Witte enda eesmärgiks oma tähtsamate reformide üksikasjalist valgustamist, vaid taotleb hoopis kitsamat sihti: selgitada ja kaitsta neid üritusi ning tegusid, mis tal korda ei läinud lõpule viia, et sellega oma teguviisi õigustada ja vastaste pealiskaudsust või pahatahtlikkust paljastada. „Vist ühtki riigimeest ei Venemaal ega teistes maades ei ole nii hirmsal ja vastikul kombel laimatud kui mind,“ arvab Witte ja teataval määral õigusega. Püüdes Vene demoraliseeritud autokraatia ja tardunud bürokraatia õhkkonnas „lihtsalt kultuurilise inimesena“ etendada valgustatud ministri osa, sattus Witte iseendaga ja oma ümbrusega vastollu. Et tema arvates Venemaal võimalik reforme ainult järsult ja ruttu teostada, ei leidnud ta tarviliseks isegi neist minimaalseist seaduslikkuse vormidest kinni pidada, millistesse siin ministrite tegevus oli suletud. Mitmed tähtsad seadused, devalvatsiooni, kaubalepingu Saksamaaga j. t. viis ta ilma riiginõukoguta administratiivses korras läbi ja otsis kõigi takistuste vastu kaitset tsaari võimu piiramatuses. Nii soodsustas ta ise oma tegevusega selle politseilibürokraatliku korra õitsengut, mida ta teiste ministrite tegevuse hindamisel oma memuaarides teravasti hukka mõistab kui äärmist omavoli.

Witte tegevuse tagajärjel oma rikkuselt ja vaimliselt iseisvuselt kasvanud suurkodanluse püüdeid poliitilise vabaduse ja õigusliku korra maksmapanemiseks ei jaksa Witte vääriliselt hinnata ja eelistab igatahes vastutamatu ministri peaaegu piiramatu tegevusvabadust. Kõige paremaks riigivormiks Venemaale peab ta absoluutset monarhiat: „kui ei oleks olnud piiramatu isevalitsust, siis ei oleks ka Vene keiserriiiki olnud.“ „Minu perekondlikkude traditsioonide ja hinge ning südame iselaadi tõttu on piiramatu isevalitsus mulle armas,“ väidab Witte oma memuaarides otsekoheselt. Üks eesmärk, milleks ta memuaarid kirjutanud, seisabki sellest, et näidata, kuidas ta ikka ja alati oma monarhi truu teener olnud, kuigi tal Nikolai II kõikuvat poliitikat mõnikord teravasti tulnud arvustada. Samal ajal näeb Witte väga hästi piiramatu absolutismi puudusi ja saab aru, et „paratamatu ajaloo seadus“ ka Venemaal parlamentaarse korra

mõjutab, „mis praegu väljendab rahvaste poliitilist psühholoogiat“. Vanad sissejuurdunud harjumused ja autokraatlikud traditsioonid olid Wittes siiski tugevamad kui teoreetiline veene konstitutsioonilise korra paratamatusest. Kadettide püüete kohta leidub tema memuaarides ainult teravaid hukkamõistvaid sõnu ja üldse on iga äkiline murrang poliitilises elus talle äärmiselt vastumeelt. Ainuke „rahulik tee“, millega ta nõus leppima, seisvat selles, et konstitutsioon mitte maksma ei pandaks ülevalt äkilise, ühekordse aktiga, vaid alt välja arendataks omavalitsuste võimupiiride laien-
damise kaudu. Memuaarides pühendab Witte palju ruumi tões-
tusele, et 17. oktoobri manifest, mis Venemaal kindlaks määras
uue poliitilise korra põhijooned, mitte tema tahtmisel ei tekkinud.
Nii erines Witte moodsa uue aja vaimu mõjul tegutseva büro-
kraadina oma kopatanud ametvennist mitmegi julge ja kaugele-
kühniva idee suhtes, kuna seltskonna progressiivsed osad jälle
ei jaksanud päri olla tema poliitilise mõõdukusega ja hoolima-
tute administratiivsete võtetega.

Arusaadavasti ei võinud Witte tegevus, mis oli sihitud Vene-
maa industrialiseerimisele ja maakapitali kõrvale tõrjus seni
valitsevalt seisukohalt, mõisnikkude silmas armu leida, kuigi
Witte ise aadli ridadesse kuulus ja selle kihi poolt tõstetud kae-
beid püüdis rahuldada teatavate armuannete ja mõõnduste näol
(näit. rahalise toetusega mõisnikkude põllupanga kaudu¹). Õigu-
sega tähendab Witte abikaasa oma mehe memuaaride eessõnas,
et selle riigimehe keeruline ja mitmekülgne isik ei allu ühelegi
lihtsastatud valemile. „Õukonnas, konservaatorite ja liberaalide
keskel, demokraatlikes ringkonnis, — kõikjal vaadeti krahv Wittele
kui võõrale isikule. Ta otsis oma maale head, käies oma iseseisvat
rada, ja selle tõttu oli tal vähe alalisi kaaslasi.“ See isoleeritus,
üksiseisimine ei heidutanud siiski iseteadvat riigimeest, vaid kihutas
teda ainult seda energilisemale võitlusele. Lõpuni püsis Witte kindlal
arvamisel, et tema tegevus täiesti ja igas suhtes õige ja et ainult
tema poolt kättenäidatud teelt kõrvalekaldumine olla põhjustanud
Venemaal rasked vapustused ja põrutused. Otse mõnele Guizot'le

¹) Vaata selle kohta huvitavad teated Hedenströmil: „Geschichte
Russlands 1878—1918“, lhk. 55 sqq.

omase doktrinäärse dogmatismiga püüab Witte lugijat kõigi oma toimingute otstarbekohasusse uskuma panna ega leia endale oma pika tegutsemisaja kestvusel ette heita kõigevähematki eksitust.

Teine iseloomuline joon, mis Witte memuaarides silma pais- tab, mingi müstiline idealism à la Carlyle, ei sobi hästi selle geniaalse praktikamehe kainuse ja asjalikkusega. Paaris kohas seletab ta — *asylum ignorantiae!* — sündmusi „selle nägematu jõu vahelesegamisega, mida inimesed harilikult Jumalaks kut- suvad.“ Jaapani sõja kaotuse sügavam põhjus seisnud selles, et venelased minetanud elavama usulise tunde, et kirik muutunud surnud bürokraatlikuks asutuseks ja õigeusk — „õigeusklikuks paganuseks“. „Jaapan võitis meid selle tõttu, et ta usub oma Jumalasse võrdlematult enam kui meie omasse¹⁾“.

Kahjuks ei luba meie ajakirja piiratud ruum üksikasjaliselt peatada Witte tegevuse väljapaistvamailgi momentidel, nii et peame piirduma ainult paari välispoliitilise küsimusega. Kiired suurtööstuse edusammud sundisid 90-dates aastates Vene valit- sust turge otsima oma saadustele, mida siseturg rahvastiku ena- muse, talupoegade, äärmise vaesuse tõttu ei jaksanud endasse neelda. Et Vene tööstus Lääne-Euroopa omaga ei suutnud teh- niliselt võistelda, polnud mingit lootust sellele teed läände rajada: paratamatult tuli pöörduda pilgud itta, kus rohkearvulised Aasia rahva- massid moodustasid vähenõudlikuma ostjatekogu. Nii tõi Witte palavikuliselt ruttav majanduspoliitika endaga kaasa Vene ener- gilise ekspansioonitungi Kauges Idas, mida Witte juhatusel ehi- tatud Siberi raudtee aitas hõlbustada. See ekspansioon kõige väiksema vastupaneku joont mööda kasvas loomuliku tulemusena Vene majanduspoliitilisest konjunktuurist välja ega olnud üldse mõne väikse palliatiiviga kõrvaldatav. Vene laienemispüüded Kauges Idas olid ainult üheks lüliks mineva aastasaja 80-datest aastatest peale hoogsalt arenevas imperialistlikus ilmapoliitikas²⁾. Selle tõttu otsustab Witte igatahes liiga kergelt, kui ta näituseks arvab, et kinnikülmamatu sadama ehitamine Murmani rannale,

1) Воспоминания I lhk. 329.

2) vaata lähemalt: Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus I, II, passim.

millisest Aleksander III kavatsusest tema poeg mitmete intriigide mõjul loobus, oleks Kauge-Ida avantüürid jaksanud ära hoida¹⁾ või et Siberi raudteel ainult puhasmajanduslik ja kultuuriline ülesanne oli täita, mitte aga strateegiline²⁾). Tung oma imperiumi laiendada, enda võimu kus võimalik maksma panna avaldus mineva aastasaja lõpul suurriikide elus säärase ürgjõulise hooga, et niisugune tähtis tegur, nagu seda Siberi raudtee oli, paratamatult meelitas end strateegilistes otstarvetes kasutama, millised raudtee ehitajate esialgsed kavatsused ka ei olnud.

Witte auks peab siiski ütlema, et tema enam kui ükski teine Vene riigimees oskas rahulikkude, diplomaatiliste abinõudega Vene mõju Kauges Idas levitada, ilma et ta oleks vajanud argumentum baculinumi. Osavate diplomaatiliste käikudega läheb Wittel korda kasvavale Jaapani mõjuvõimule 90-dail aastail (Simonoseki rahuleping, milleks algatus Wittelt välja läinud, kui tema memuaare uskuda) tõket teha, Hiinamaalt luba soetada Siberi raudtee ehitamiseks otsekohe Vladivostoki peale ja salajase, Jaapani vastu sihitud kaitselepinguga Hiinas Vene mõjuvõimu tugevasti maksma panna. Viimast saavutust õigusega kõrgesti hinnates, peatab Witte õieti üksikasjaliselt oma läbirääkimistel Hiina tähtsama riigimehe Li-Hung-Tshangiga Moskvast Nikolai II kroonimise ajal.

Üldse on Kauge-Ida küsimusele pühendatud peatükid huvitavamaist ja veetlevamaist Witte memuaarides. Kui „kõige mõttetum, kõige armetum, kõige viletsam Jaapani sõda“ Vene lajutamispuüetele idas äkilise lõpu tegi, kirjutasid paljud niisuguse traagilise lõpu Witte arvele. Selle tõttu püüab Witte kõigi abinõudega tõestada, et tema algusest peale võidelnud sõja esilekerkimise hädaohu vastu ja nii Hiinamaa kui ka Jaapani suhtes soovitanud leplikku kompromissipoliitikat. Varjamata vihaga paljastab ta neid intriige, mille tõttu sõbralik vahekord Jaapani ja Hiinaga lõppenud ja õnnetu sõda lõpuks lahti puhkenud. Plehve, Besobrasovi, Muravjevi j. t. karjeristide-intriigaa-

1) Воспоминания I lhk. 9.

2) Ibid. lhk. 43.

nide tegevust valgustades, näitab Witte õigusega, et ta kerge-meelselt-väljakutsuvat Vene võimude ülespidamist Kauges-Idas olla järelejätmatult hukka mõistnud ja sellest kõige halvemaid tagajärgi Venemaale ennustanud, kuni vastaste kojaintriigid ta lõpuks kõrvaldasid mõjuvalt rahaministri kohalt. Et need intriigid kainemate ja mõistlikumate püüete üle võidu saanud, seda seletab Witte Nikolai II kõikuva, iseseisvusetu, igasugustele mõjudele alluva iseloomuga — „selle monarhi süsteem polnud muud midagi kui poliitilisel kiigel kiikumine“ — kui ka üldse „politseilis-õukondliku camarilla-reshiimi“ pahedega.

Samuti pakuvad huvi Witte jutustused Portsmouthi rahust, mille võrdlemisi kerged tingimused Venemaa kohta suurelt jaolt tulevad panna Witte diplomaatiliste annete arvele. Siin püüab Witte nähtavasti oma suuri teeneid veelgi suurematena kujutada, kui nad tõepoolest olid, nagu üldse alandlikkus ja tagasihoidlikkus ei kuulu tema vooruste hulka. Näit. jääb küsitavaks, kas Ühisriikide president Roosevelt tõepoolest alguses niivõrra jaapanisõbraline oli, nagu Witte väidab, ja kas ta ainult Witte osava ülesastumise tõttu Ühisriikide seltskonnas Venemaa vastu ärganud sümpaatiate survele saatis oma kuulsa telegrammi mikaadole, mis jaapanlasi sundis loobuma kontributsiooni nõudest. Igatahes ei nimeta Witte poole sõnagagi Ühisriikides kasvavat ärevust Jaapani võimu tõusengu puhul ega maini kartust hiljuti omandatud Filippiinide pärast, mis igatahes oli Roosevelti rahuobitamispüüete üheks motiiviks. Veel vähem vastab Witte iseteadvatele sõnadele „kõik, mis ma räägin, on üldjoontes täieline õigus ja valgustab asjade käiku täiesti erapooletult ja õiglaselt“ tema jutustus Björkö lepingu kohta.

Teatavasti kasutas Saksa keiser Wilhelm Venemaa kaotust Kauges Idas selleks, et Nikolai II isiklikul kokkusaamisel Björkö 1905. aastal temalt Saksa-Vene sõjalise kaitselepingu välja meelitada. Leping, mis Vene-Prantsuse liidu mõttega vastolus seisis, tehti mõlema monarhi poolt kõige suuremas saladuses, ilma et selle sisu Vene välisministrile Lamsdorffile ja Saksa riigikantslerile Bülovile oleks ette teatatud, ja kontrassigneeriti, mis Venemaasse puutub, välispoliitikas võhiku meriministri Birilevi poolt, kellele lepingu sisu, kui Wittet uskuda, isegi teadmatuks olla jää-

nud! Wilhelm II arvates pidi see leping saama aluseks suurele mannerriikide liidule, millest ka Prantsusmaa osa pidi võtma, ja avama ilmapoliitikas uue hiilgava lehekülje. Tõepoolest jäi aga see „õukondlik vahemäng“ ja Saksa keisri „iseärase fantaasiailma saadus“ ¹⁾ ilma mingisuguse praktilise tagajärjeta. Tee Berliinist Peterburi võis ainult üle Pariisi minna. Et Saksa-Prantsuse terav vahekord kontinentaalliidu loomist ei soodsustanud, jäid monarhide sepitsused Björkös paberile ega jaksanud milleski kujunenud vahekordi muuta. Nii Vene välisminister Lamsdorff kui ka Bülov olid monarhide sammust üllatatud; eriti ei tahtnud esimene neist tunnustada lepingut, mida kergesti oleks Prantsusmaa vastu võidud kasutada.

Witte sõnade järgi olla just tema Björkö lepingu tühistamisel otsustavat osa etendanud. Kuigi ta majanduslikel põhjusil Saksamaale lähenemist kasulikuks pidanud ja juba aastaid kontinentaalliidu eest võidelnud, ei olevat ta siiski oma Ameerikas viibimise ajal tehtud lepingule võinud poolduda: Vene-Saksa-Prantsuse lähenemine nõudnud pikemaid ettevalmistusi ja kõik äkilised sammud võinud vahekorrad ainult veel teravamaks ajada kui nad juba olid. Saksa-Prantsuse õõrumisi arvesse võttes, olla Witte kõik oma mõju selleks kasutanud, et Vene käed Saksamaa suhtes jälle vabaks teha ja Prantsusmaaga ~~senist sõbralikku~~ vahekorda kindlustada. Tema sõnade järgi olnud Björkö leping Venemaa otsekohene sissevedamine ²⁾ Saksa keisri poolt, kes sellega Jaapani sõjas nõrgestatud Venemaaale püüdnud silmuse kaela heita. Sellepärast jutustab ta suure rahuldustundega, kuidas tal suurvürst Nikolai Nikolajevitshi kaasabil korda läinud keisrit Björkö lepingust taganema sun-

¹⁾ H a m m a n n i sõnad: Der missverstandene Bismarck, lhk. 131, 132. Wilhelm II seletab nüüd kihvtiselt oma mälestustes („Ereignisse und Gestalten“ lhk. 166), et ka tema Björkö lepingut ilga tõsiselt ei olla võtnud: „Russen sind Asiaten und Slawen. Als erstere hätten sie — trotz der Niederlage — Hinnigung zu Japan, als letztere verbänden sie sich gern mit dem, der ihnen seine Stärke gezeigt habe. Aus diesen Gründen schloss ich, dass Russland in einiger Zeit — trotz Björkö Abkommen — nicht mit Deutschland, sondern mit Japan zusammengehen und sich später auch gegen Deutschland wenden werde.“

²⁾ „прямой подвох“ (Воспоминания I, lhk. 427).

dida. Sellele memuaaride jutustusele on aga mitmelt poolt teisi fakte vastu seatud, mis Wittet vastupidises valguses lasevad paista. On teateid, et Witte Björkö lepingut olla nimetanud „le plus grand soulagement de ma vie, le seul moyen d'arriver à une politique stable“ ja vastavalt neile sõnadele otsekohe Vene-Saksa lähenemise kallal töötanud. Tarviliste andmete puudusel on küsimus veel lõpuliselt otsustamata¹⁾, kuid igatahes on kindel et Witte enda seletusi ilma ettevaatliku kriitikata ei või vastu võtta.

Rajanedes nende üksikute äärmärkustega, rõhutame veel kord Vene suurima riigimehe memuaaride tähtsust, nii ajaloolist kui ka psühholoogilist. „Südames piiramatu ainuvalitsuse austaja, armastunud näkineitsisse, kes ainult harva õigel kujul ilmub, sagedamini aga esineb hariliku koketi daami puudustega varustatuna²⁾“ näitab see lõhestatud hingega uue aja bürokraat oma memuaarides paremini kui keegi muu seda Vene autokraatiale aastasaja vahetusel omast sügavat moraalset ja poliitilist langust, mis hiljemini põhjustaski savijalgse kolossi äkilise kokkuvarisemise, — suurima katastroofi, millist ajalugu kunagi näinud.

P. Treiberg.

Huvitav teadaanne keiser Peeter III esinemise kohta Kuramaal 1788. a.

Teatavasti tapeti Vene keiser Peeter III Katariina II korraldusel 17. juulil 1762. a. ja maeti harilikkude pidustustega mõni päev hiljemini maha, selle järgi kui pidulikult oldi teada antud, et keiser loomulikku surma surnud.

Nende keskel, kes ei teadnud selle surmasündmuse lähemaid üksikasju, liikusid siiski kaua kuulujutud ringi, et keiser surnud

¹⁾ Vaata lähemalt: Hammann: op. cit. Haller: „Die Aera Bülow“ lhk. 28, Friedjung: „Das Zeitalter des Imperialismus,“ II lhk. 64—65. Wilhelm II tähendab asja nurjamineku kohta lakooniliselt: „Die Ratifizierung schelterte am Widerspruch der russischen Regierung (Iswolski Gruppe)“ ja ei nimeta Wittet üldse mitte (Ereignisse und Gestalten lhk. 270).

²⁾ Воспоминанія I lhk. 276.

ei olla: ta põgenenud vangikojast, millesse riigipöörde toimepanijad tema mahutanud, ja varjavad ennast kusagil kindlas kohas.

Meie ei tea, kui sagedasti Peeter III surma järgi tema nime all on esinetud. Niisugusist esinemisist on kõige enam ajaloolises kirjanduses tuttav 1773. a. oma, mis eriliselt suured rahu-tused ellu kutsus. Teatavasti ei läinud kasakal Pugatševil korda tõestada oma samasust endise keisriga: vangi sattunud, hukati ta Moskvas 1775. aastal.

Veel 1788. a. esines veerandsaja aasta eest hukatud valitseja Kuramaal. Alljärgnev kiri, mille leidsime Dresdeni salajases riigiarhiivis tolle aja Saksi saadiku krahv von der Osten-Sackeni kirjade hulgas (kiri 12./23. mail 1788) pakub selle pettusekatse kohta mõned huvitavad teated. See kiri, mis meie teada seni kusagil veel ilmunud ei ole, väärib vast selle tõttu küll avalikuse ette pääsemist.

A. R. C.

Apostille II.

Eure Excell. muss ich von einem gewissen Vorfalle, der neulich sich in Curland zugetragen, vertraute Nachricht geben. Die Geschichte ist folgende: Es kommt ein Offizier, der sich für einen Russ. Obersten ausgiebt, in Mietau an, u. verlangt den Herzog in geheim zu sprechen, weil er ihm wichtige Sachen zu eröffnen habe, Biron, ganz unruhig über diesen Antrag, accor-dirt dem sogenannten Obersten die Audienz, behält aber zu seiner Beruhigung zwei Offiziere in seinem Zimmer. Wie der Aventurier eintritt, und den Herzog nicht allein findet, so verlangt er, dass sich die Offiziere entfernen möchten, weil er in deren Gegenwart nicht reden könnte. Der Herzog versichert ihn, dass selbige weder die Russ. noch die französische Sprache verstünden, er könne also ganz frey sagen, was er wollte. Durch diese Versicherung wird der Oberste treuherzig, und vertraut dem Herzog, dass er Peter III sey, dass er seit der Revolution in einem geheimen Gefängnis gewesen, woraus er aber durch fremden Vorschub Mittel gefunden zu entweichen, und nunmehr sey

er Willens, nach Berlin zu reisen und so seine Rechte zur Krone geltend zu machen, und sein Eigenthum wieder zu fordern; der Herzog möchte ihm durch Geldvorschuss zu der Reise behülflich sein, wofür er ihm zu seiner Zeit sehr erkenntlich sein würde.

Sobald Biron diesem Imposteur über dessen Frechheit derbe reprochen gemacht hat, so hat derselbe aus einem Paquet etliche Papiere genommen, und selbige dem Herzog lesen lassen. Dieses sind Attestate u. Zeugnisse gewesen, wodurch er sich hat legitimiren wollen.

Der Herzog Biron behält diese Schriften bey sich, schickt diesen Betrüger durch zwei Jäger in sein Quartier und bald nach her von dort als Arrestant nach Riga an den dasigen Gouverneur. Bei der Ablieferung ist derselbe an Händen u. Füßen geschlossen, und alsdann durch Soldaten hierher gebracht worden. Bei dem Grafen Besborodko ist der Arrestant abgestiegen, aus diesem Palais aber zu dem Gen. Procureur transportirt worden.

Was weiter mit diesem Menschen vorgegangen, und wo er hingekommen, davon erfährt niemand etwas. Vermuthlich wird er schon nach Sibirien gewandert seyn. Dieser Aventurier soll von des unglücklichen Kaisers Alter — gewesen seyn und von ihm viel ähnliches, sowohl im Gesicht, als in der Positur gehabt haben, und dieses, sagt man, habe ihm die erste Idée zu der Aventure gegeben, die ihm jetzt teuer zu stehen kommen wird. Ew. Excell. ersuche ich gehorsamst, diese Historie secretiren zu lassen, und meine geheimen Apostillen, wenn selbige eine Antwort erfordern, hinfüro auch durch Nachrichten zu beantworten, und solche zu meiner Nachricht ohnmasgeblich mit Joli markiren zu lassen, so werde ich diese Depechen allemahl selbst déchiffriren. Man kann in Russland nicht zu viel Behutsamkeit und Vorsicht anwenden, um sicher zu gehen, und überhaupt sind die guten Canäle, wenn man sie beybehalten will besonders zu menagiren.

Ich habe die Ehre zu seyn

vt in lit:

Sacken.

Ajaloo kirjandus üldise ajaloo alalt a. 1918—22.

I.

XX ja XIX aastasada ¹⁾.

Mitmel põhjusel oleme oma ülevaate lähekehaks valinud aasta 1918, mil suur Euroopa sõda lõppes. Mitte sellepärast, et sõja-aastailt oleks puudunud materjal ajaloolise bibliograafia jaoks — kaugeltki mitte, sest kunagi enne pole raamatuturg ja abitu lugija nii ülekülvatud olnud ajalooliste ja ja ajaloolis-poliitiliste kirjutustega, kui selle suure ja viharikka sõja ajal. Kui mitte kõik, mis tolle aja lugija sõjavaimustuses isukalt vastu võttis, siis vähemalt kaugelt suurema osa sellest — ükskõik, millises vaenulises laagris see ilmus, kas siin- või sealpool Reini või Põhjamerd — võime me rahulikult ad acta panna.

Seda enam, et osavõtnud maades enestes nii mõnigi nendest sõja aja sündmustest tänapäeva lugijale võõrastavalt mõjub, kuigi mitte ühesugusel määral kõigis riikides.

Sellega jääb meie ülevaatest välja eriline sõjakirjandus, mis oma üksikute töödega sõja-aastatest kaugemalegi ulatab. Meil saab veel küllalt juhusust olema tähelepanu juhtida sellele sügavale mõjule, mis sõda puhtajaloolisele kirjandusele avaldanud. Meie ei taha ütelda, et sõjakirjandus iseenesest väärt pole tõsisemat uurimist, vaid et see uurimine oleks tulutoov ainult siis, kui tõsisemalt arvesse võtta sõjast osavõtnud rahvaste hingeelu muutusi ja üldse sõja psühoosi. Kuid see viiks meid antud raamidest kaugemale välja.

Katsetest seda hiiglamaterjali inventariseerida ja süstematiseerida nimetaksime vast ainult: Josef L. Kunz'i „Bibliographie der Kriegsliteratur“, Berlin, 1920 (101 lhk.), mis Austria rahvasteliidu liiga ülesandel väljaantud ja möödunud ilmasõja kirjandust kuni maini 1920. a. süstematiseerida püüab, nimelt nii ajaloo kui ka poliitika seisukohalt, samuti arvesse võttes rahvusvahelist õigust, rahuküsimust ja filosoofiat. Väljajäetud on puhtsõjaline osa. Ei ole püütud lõpulist täielisust taotella, ja vaevalt olekski see kättesaadav.

Oma aine piiramisel peame veelgi ühe sammu edasi minema. Ka sõjakirjandus kitsamas mõttes, nagu suure sõja ja tema üksikute sündmuste

1) Arvame, et talitame lugijate huvides, kui selle asemel, et laialdaselt üldise ajaloo alalt pakkuda ainult rida pealkirju või jälle teha omavolilise väljavaliku, oma töö kaheks osaks jaotame. Ülevaade kirjandusest kesk- ja uuema aja kohta kuni Prantsuse revolutsioonini ilmub järgmises numbris. Samuti ülevaade suuremate kokkuvõtlikkude tööde, abiteaduste, historiograafiliste tööde jne. kohta.

kirjeldus ei kuulu meie praeguste ülesannete hulka. Selle juures on mõõduandvad esimeses reas välised põhjused, kõige pealt materjali hiigla rohkus; ka materjali omapärasus ja need sügavad päevahuvivid, mis selles hilisemas ajajärgus mõõduandvad, õigustavad selle erilist käsitlemist. On ju neil päivil Pariisi Sorbonne ülikool omale selle luksuse lubanud, et ilmasõja ajaloo jaoks uue õpetooli asutas. Loodame tulevikus meie ajakirja raames veelgi selle aine juurde tagasi pöörduda, kuid tahame nüüd lugijale esitada vähemalt mõned orienteerivad tööd suure ilmasõja üle, mille juures silmas tuleb pidada, et sõja lõpulisest hindamisest veel ühelgi sõjast osavõtnud maal juttu ei või olla. Vähemalt mitte kriitilisest sõjaajaloost, mis oleks igakülselt ja kindlalt hallikatega põhjendatud.

Meie ülevaade ei taha sellega enam olla kui üks väike katse¹⁾. Loomulikult pöörab lugeja oma tähelepanu kõige pealt erapooletute maade kirjandusele. Hermann Stegemanni raamatust, mis ka meil laiemais ringkonnas tuntud, nimelt „Geschichte des Krieges“, on ilmunud 1921. a. viimane IV köide, Stuttgart/Berlin (708 lk.). Esimesed köited on kirjutatud värskete sõjamuljete all ja osutavad suuremal määral kroonikalise kirjeldamisviisi puudusi. Viimane köide (Verduni lahingust 1916. a. algusel 1918. a. lõpuni) on juba palju kokkuvõtlikum ja lühem. Puudulik on kaartikogu ja üldse ei ole selle erapooletu schweitslase teos mitte puhtsõjaajalooline töö. Ja hoogsa käsitlemisviisi kõrval ei tule siiski unustada seda erapoolikust, mis mõnes suhtes end tunda annab. On ju Saksa Schweitsis üldiselt tugev saksasõbraline meeleolu valitsemas, vaatamata Schweitsi demokraatlikule ilmavaatele, mis vana Saksamaaga täielises vastolus.

Kirjutustest, mis ilmunud sõdivates maades, nimetaksime saksakeelistest vast ainult suurt koguteost, mis M. Schwarte toimetusel 1921 aastast saadik ilmuma hakkas: „Der grosse Krieg 1914—1918 in zehn Bänden.“ See on küll kõige parem sõjakäsitus, mis soni Saksa keeles ilmunud: iga üksik ala on asjatundlikkude kaastöölise poolt läbitöötatud ja teosele hea kaartikogu juurdelisatud. Viimati ilmunud köited

1) Meie ei taha lugija eest varjata üht oma ülesande odaspidist raskust, mis kahtlemata teatavad puudused esile kutsub. Lugija märkab vast isegi, et siin peaaegselt Saksa materjali on silmas peetud. Osalt on see tingitud üldisest ajalooliste probleemide ülesseadmisest sõja järgi ja tugevamast huvist nende vastu Saksamaal (ilmasõja eellugu laiemas mõttes, Bismarcki kohta käiv kirjandus jne.), nagu üldse mail, kes sõja kaotasid, vastavat kirjandust kahekordse energiaga on hakatud arendama. Suuremalt jaolt on aga siin välised põhjused mõõduandvad: 1) valuutavaese Eesti lugija seisukorra arvessevõtmine, kellele kirjandus sealpool Greenwichi meridiaani ikka enam ja enam luksuseks muutub, 2) autori enda seisukord, kui ta oma alal ühes Saksa teadustsentrumis viibides püüab orienteeruda ja näeb, et Saksa teaduse traagiline eraldumine läänepoolseist kultuurimaist enam mingi müüt ei ole.

(1922 Leipzig) käsitlevad: IV köide — „Meresõda, sõda asumaades, võitluste käik Türgimaal, gaasisõda ja õhusõda“, V köide — „Austria-Ungarisõda.“ Iseenesest mõista peab ka selle töö tarvitamisel arvesse võtma tema erilist orientatsiooni ja paratamatult piiratud hallikate valikut. Kuigi sõjalise hagiograafia õitseag, nagu ta valitses sõjatsensuuri all, kadumas on, oleme siiski veel kaugel sõjaajaloost, mis vastaks kõigile ajaloolistele nõuetele. Mis praegusel silmapilgul lugija õigustatud nõudma, oleks ehk ainult täpsed ja legendehävitavad kirjeldused teatavate sõjajärkude kohta, nii palju kui see võimalik tunnistajate jutustuste ja dokumentide põhjal ja niivõrra kui viimased kättesaadavad.

Huvitav on, et mitmesugustes sõdivates riikides huvid eripunktidele koondunud, — nii keerles Prantsusmaal terve sõja kestvusel kogu huvi esimeses joones Marne lahingu, kui sõja pöördepunkti, ümber. Just selle küsimuse käsitlemine näitab, kui raske on lõpulist otsust teha, enne kui avatud ametlikud arhiivid. Näitusena võiks kindral H. le Gros' raamatut „Guerre de 1914—18, — La genèse de la bataille de la Marne (septembre 1914)“ nimetada, ilmunud 1919. a. Pariisis (216 lhk.). See ei ole lahingu kui niisuguse kirjeldus, vaid kriitiline ülevaade selle tekkimisest. Vaialuse, kes lahingut on otsustanud ette võtta, kas Joffre ja suur kindralstaab või jälle kindral Galliéni, otsustab le Gros viimase kasuks. Kuid kriitilised telefonikõnelused lahingu otsustaval päeval ei ole kindlasti fikseeritud; kas need kõnelemised ja ühes sellega Galliéni otsuse mõjutasid, on võimatu ilma subjektiivse seisukohavõtuta otsustada.

Vastavalt on Inglismaal kõik huvid koondunud Jüütlandi lahingule ja mere operatsioonidele. Tuntud on need õnnetud takistused, mis Inglise admiraliteet tegi selle lahingu juba lubatud ametliku kirjelduse ilmumisele. Kui kätte võtta vahe peal ilmunud: „History of the Great War based on official documents by direction of the historical section of the committee of Imperial Defence. — Naval operations — by Sir Julian S. Corbett, vol. I, to the Battle of the Falklands“, London, 1920 (470 lhk.), siis on kohe näha, et see töö küll põhjeneb ametlikudel dokumentidel, kuid aine käsitus ja järeldused on igatahes vastutava autori omad, muidugi ainult sel määral, kui võrd autori valiku juures arvesse ei ole võetud, et tema arvamised admiraliteedi omadega ühte langeksid.

Ametlikud publikatsioonid jäävad esialgu siiski ainukesteks, millele lugija oma lootused võib panna, kuigi nad vististi ad hoc väljaantud. Vrdl. vast Inglise „Blue book“ a. 1920 ja Saksa admiraliteedi ametlikud publikatsioonid („Der Krieg zur See, 1914—18“, — 1920 a. peale). Ametlikkude teadannete suhtes on Saksamaa oma vastastest agaram, mis osalt puhtväliste põhjustega, s. o. kaotatud sõjaga, seletatav. Siiski ei ole näituseks „Schlachten und Gefechte des grossen Krieges, 1914—18. Quellenwerk nach den amtlichen Bezeichnungen zusammengestellt vom grossen Generalstab“ Berlin, 1920, (420 lhk.) — mitte hallikatekogu sõna tõsisest mõttes, küll aga väga tänulik töö suure sõja lahingute dateerimise suhtes ja sellena püsivama väärtusega kui teised provisorilised materjalikogud.

Jäädavama väärtusega on ehk senini puhtajalooliselt seisukohalt need tööd, mis oma peaülesandeks ei ole teinud esimeses joones sõja kui niisuguse kirjeldamist, nagu näit. Sir George Arthur'i töö „Life of Lord Kitchener“, 3 köites (326, 346, 413 lhk.), London, 1920. See töö pakub kaugelt rohkem, kui pealkirja järele võib otsustada. Iseäranis põhjalikult on muidugi sõjaaeg käsitletud, kuid samuti näit. lord Kitcheneri teenistuse aeg Indias 1902—9. See töö on tegelikult suurejooniline Inglise riigi ajalugu, ajates aastast 1880 kuni 1916. aasta 5. juunini, mil Kitchener meres hukkus. Tal on kindlasti püsivam väärtus kui sel memuaaride hulgal, mis kirjutatud veel hiljuti juhtivatel kohtadel seisnud diplomaatide, riigimeeste ja valitsejate poolt ja mis kindlasti omavad praegusaja sündmuste uurijate seisukohalt erakordse väärtuse — kuid esimeses joones ikkagi aitavad ainult autori enda tegevust ja tema isikut valgustada.

Viimati nimetatud raamat võiks meid üleviia natuke kaugemal seisvasse ennesõjaaegsesse ajajärku, kus ajaloolasel jalgoalune juba kindlam on ja ikka kindlamaks läheb tänu hiljutistele aktide avaldamistele senini suletud arhiividest. Siin juures peame vähem silmas eri valitsuste poolmetlike väljaandeid, sest nad on, nagu näit. Prantsuse „Livre noir“ (millest II köide varsti ilmumas), diplomaatide ja mitte ajaloolaste tööd, või nagu K. Kautsky poolt kokkuseatud „Sammlung der deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch“ (4 köidet, välja annud krahv Montgelas ja W. Schücking 1919), mis juba oma tokkimisega sisepoliitilistest kaalumistest tingitud. Mõned sarnastest publkkatsioonidest pakuvad juba puhtväliselt kurba pilti, nagu näit. Vene Londoni saatkonnast väljaläinud (1. veebr. 1907—16. juuli 1914) ja B. v. Siebert'i poolt avaldatud „Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente-politik der Vorkriegsjahre“ (Berlin, 1921). Siin esitatakse 827 leheküljel küll hiigla materjal, mis ka teataval määral asjalikult korraldatud, puudub aga igasugune numeratsioon, samuti on võõrakeelsed aktid tõlke avaldatud.

Nii on siis ka see materjal esimeses joones igapäevastes poliitilistes võitlustes kasutamist leidnud.

Palju põhjalikumad on teist laadi aktide publkkatsioonid, nagu näit. praegu ilmunud 6 köidet diplomaatilist kirjavahetust Berliini välisministeeriumi arhiividest, aastatelt 1870—90: „Diplomatische Akten des auswärtigen Amtes“, I—VI (köited VII—XII peavad jaanuaris ilmuma ja käivad 1890—97 Caprivi ja Hohenlohe kantsleriaja kohta). Sellega puudub veel ajaloolastel dokumentaalne materjal viimaste eelsõjaaegsete sündmuste hindamiseks. Kuid väljaandjad on üheks tähtsamaks põhimõtteks võtnud viimase suure ilmakonflikti aluste ja selle alguse selgitamise. Kas see õieti mõeldud, jääb igatahes küsitavaks, sest ainult tänapäeva sündmustest välja minnes on võimatu septseda ajalugu. Kindlate vaatekohtade väljavalik peaks enne ajaloolase hoolde jätama, kuna väljaandja ülesandeks oleks materjali kättemuretsemine, mille põhjal järeldusi teha võiks nii tänapäeva kui ka iga kaugema mineviku momendi kohta. Sest kas sõda

tulema pidi ja et ta tuli, on nüüd kerge a posteriori ennustada, kuid sarnased ennustused ei tarvitse aga alati ikka õiged olla. Igatahes võimaldas nimetatud seisukoht kõige kergemini käepärast oleva materjali hulgas orienteeruda ja väljavalikuid teha. Väljaandja erapooletust tunnustades, peame antud materjali siiski erakordselt tähtsaks. Põhjalikum formaalne arvustus peab küll seni ära jääma, kuni ilmunud ka järgmised köited.

Teine suurem hallikatekogu on ilmunud jälle ühes sõja kaotanud riigis, nimelt Austrias: „Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns 1879—1914. Nach den Akten des Wiener Staatsarchivs“. I köide, Wien, 1920 (2—3 köidet kavatsetud). Väljaandja A. F. Pribram seab endale kitsamad piirid. Esimesel 327 leheküljel annab ta riigiõiguslikult tähtsate aktide kõrval veel väga huvitava kirjelduse kolmiklepingu suhetest, sellejuures palju uut ja kindlas käsitluses, nagu näit., et Itaalia juba a. 1896 seletanud, et tal võimatu osa võtta sõjast, kus tal Prantsuse ja Inglismaa vastu ühel ajal tuleks võidelda, nagu üldse puhtsõjalised kokkulepped kolmiklepingu riikide vahel puuduvad.

Kuna juba Pribrami kogudes Bismarcki juhtiv osa esiplaanile tungib, võib Saksa välisministeeriumi eelnimetatud diplomaatilistes aktides seda veel palju suuremal määral märgata. Bismarcki tähtsusele vastavalt ja ühendusestema elutöö kokkuvarisemisega on ka tema isik ajaloolise huvi üheks kristallisatsioonipunktiks saanud, kõige pealt muidugi Saksamaal. Kuigi see värskest lõkkele lõõnud huvi mitmeti välistest momentidest tingitud, on ta siiski palju uut materjali esile toonud. Sellest seisukohast väljaminees, võiksid ka huvi äratada eelpool möödaminnes nimetatud memuaaridekogud, iseäranis siis kui neid võrdlevalt tarvitada. Näit. annavad Berliini hoovkonna suhete kohta materjali keiser Wilhelmi „Erinnerungen und Gestalten“ ja sellele paralleelina hiljuti ilmunud krahv A. Waldersee „Denkwürdigkeiten“, I, II köide (III köide on veel ilmunuta). Uurimise keskkohas seisab loomulikult würst Bismarcki „Gedanken u. Erinnerungen“ III köide, nimelt „Erinnerung u. Gedanke“ (väljaantud 1921. a. —207 lhk). See Saksamaal nii kaua oodatud III köide erineb tugevasti eelmistest. Tal puudub ümargune lõpuleviidud kuju, samuti puuduvad üldised selgitavad ülevaated: kired murraavad end varjamatult esile, mis ju psühholoogiliselt arusaadav, sest raamatu peahuvi koondub kokkupõrgetele Bismarcki ja keisri vahel. Selle kõrval esinevad ägedad kallaletungimised vastastele ja oma positsiooni kaitsmine. Esiletoodud faktid langevad küll peaasjus ühte Boetticheri ja Lucius'e memuaaridega, mis juba 1920. a. ilmusid, kuid kantsleri närviliselt elavad mälestused jäävad sellest hoolimata ikkagi lugemisväärilikeks.

Vanem kirjandus Bismarcki üle on uuema materjali avaldamise tõttu teataval määral vananenud ja vajab parandamist. See käib osalt ka näit. Gottlob Egelhaafi hiljuti kolmandas trükis ilmunud töö „Bismarck“ (1922, 548 lhk.) kohta, kuigi seda tööd muidu võib soovitada, kui usaldusväärilist juhti ka uuemas Bismarcki kirjanduses orienteerumiseks.

Berliini välisministeeriumi poolt väljaantud diplomaatiliste aktide 6 esimese kõite põhjal püüab Veit Valentin uusi vaatekohti leida ja Bismarcki välispoliitika peajooned kindlaks määrata oma väikses ülevaates nimetatud aktidekogu sisu kohta: „Bismarcks Aussenpolitik v. 1871—1890“ (1922, 36 lhk). Seesama Valentin ei oska aga kuigi õnnelikult materjali ära jaotada oma eelmises suuremas töös: „Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges,“ (1921, 418 lhk). Autor koondab kõik oma huvid ilmasõjale ja käsitleb eelmist ajajärku lüga lühidalt. Saksa välisemeti aktid on hästi kasutatud, kuid autori poliitilised seisukohad tungivad silmnähtavalt esile, näit. Bethmann Hollwegi poliitika kaitsmisel (viimane olnud „der beste Staatsmann, den das deutsche Volk seit Bismarck hatte“). Lühidalt, kuid hästi ja orienteerivalt on samuti uema kirjanduse põhjal kirjutatud Paul Haake broschüür: „Bismarcks Sturz“ (1922, 65 lhk.). Samanimeline suurem töö, mis Wilhelm Schüssleri poolt veidi varemini ilmunud (1921, kolmas trükk 1922), ei võta mõnes suhtes viimaseid publikatsioone arvesse ja püüab, mitte alati õnnelikult, lepitavat seisukohta leida.

Bismarcki varjus seisva järgmise ajajärgu kohta on Otto Hamann avaldanud mõndagi paljastavat materjali. Tema viimasest tööst: „Der missverständene Bismarck. Zwanzig Jahre deutscher Weltpolitik“ (1921, 204 lhk.) käib samuti kui tema varemast teostest („Der neue Kurs“, „Zur Vorgeschichte des Weltkrieges, Erinnerungen aus den Jahren 1897—1906,“ „Um den Kaiser“ 1918. a.) punase joonena peamõtte läbi, et Bismarcki langemise järgi kantsleri fanaatilised austajad temast ja ta poliitikast valesti olla aru saanud, tema kui ebajumala peale olla vaatanud ja sellega iseenest käsist ja jalust sidunud. Osalt on viimaste materjalide põhjal parandatud Hans Plehni töö: „Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung, mit einem Vorwort von Otto Hoetzsch“ (1920, 382 lhk.), mis Bismarcki geniaalset välispoliitikat äärmiselt kõrgelt hindab, kuna Fritz Hartung omas töös „Deutsche Geschichte von 1871—1914“ (1920. a., 302 lhk.) populaarsemas vormis kujutab Saksamaa poliitilist, majanduslikku ja vaimlist arenemist sel näilikut nii hiilgaval Saksa ajaloo ajajärgul, selle juures teravalt hukka mõistes Bismarcki kulturkampf'i ja sotsiaalpoliitikat kui ka Wilhelm II välis- ja sisepoliitikat.

On loomulik, et uuesti tärganud huvi juures Bismarcki probleemi kohta lõviosa vastavast kirjandusest langeb Saksamaale, kuid ka väljaspool Saksa piire võib selle küsimuse kohta elavat huvi märgata. Siiski ei paku prantslaste E. Daudet' ja G. Lacour-Gayet' teosed Bismarcki probleemi käsitlemisel kuigi palju uut.

Enam igatahes pakub A. Debidour'i vanem töö „Histoire diplomatique de l'Europe depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. I: la paix armée (1875—1904), II: vers la grande guerre (1904—14)“ Paris, 1916 ja 1917 (359 ja 379 lhk.), mis tema vanemaile

uurimistöödele Euroopa diplomaatilise ajaloo üle XIX aastasajal järgneb. See töö hoidub teadlikult puudutamast Euroopa riikide sisesuhteid, et seda täielisemalt uurida diplomaatiliste suhete muutumist Euroopa suurriikide vahel. Algusest peale paistab terve töö kontseptsioonist, et peahuvi on sihitud suurele ilmasõjale. Siin on juhtiv olnud sama põhimõte, nagu Berliini välisministeeriumi aktide väljaandmiselgi. Üldiselt võttes kannatab eriliselt töö viimane anne liiga väikse perspektiivi all, mille põhjustas raamatu ilmumisel veel edasikestev ilmasõda. Iseäranis selgesti tuleb see puudus nähtavale autorile kättesaadava kirjanduse kasutamisel, nii hea või halb kui see tolle aja sõjakirjandus ka ei olnud.

Mis puutub Prantsuse siseajalukku, siis oleks nimetada Paul Dechanel'i „Gambetta“ Paris, 1920, ja Joseph Reinach'i „La vie politique de Léon Gambetta, suivie d'autres essais sur Gambetta“, Paris, 1918. Kuid viimane töö on tegelikult 1883. a. panegüüriilise esimese trüki laiem kordamine ja mitte kokkuvõtlik ajalooline teos. Iseloomulik on, kui suurt mõju veelgi suudab avaldada see ajaliselt juba kaugelseisev ajajärk ja kuidas meie aja poliitiliste ja sõjaliste küsimuste suured lahendamised tunduvad olevat isade tülide lihtne edasiarendamine. Saksa autori Fritz Roepke töö „Von Gambetta bis Clemenceau, 50 Jahre französischer Politik und Geschichte“, Stuttgart 1922 (291 lhk.) täidab suurt tühikohta Saksa ajaloolises kirjanduses. Sisemised olud, erakondade võitlused, sotsialismi arenemine, kultuurvõitlus — kõik see on kokkuvõtlikult ja ülevaatlikult kirjeldatud, ka välissuhted kuni viimase rahutegemiseni on võrdlemisi eelarvamisteta hinnatud. Igatahes avaldab see raamat paremat muljet kui näit. Joachim Kühn'i oma „Der Nationalismus im Leben der dritten Republik“, Berlin, 1920, milles kõik rahva vaimlised ja poliitilised eluavaldused ühise jagaja juurde toodud.

Inglise autori Will. Harbutt Dawson'i töö „The German empire 1867—1914“ 2 köidet, London, 1919 (480 ja 512 lhk.) on haruldaselt saksasõbraline raamat, umbes Carlyle'i stiilis. Kuid siiski leidub kohati Bismarcki vägivaldapolitiika kohta hukkamõistvaid otsusi, mille mõjutanud haa- vatud liberaalsed tunded. Samuti leidub etteheiteid viimase keisri meeleolu- poliitika kohta. Tõsisemalt tuleks võtta C. Grant Robertson'i raama- tut „Bismarck“ London, 1918 (320 lhk.). Töö on selgelt kirjutatud, ja paneb suurt rõhku biograafilistele andmetele. Kohati on ta küll viimaste uute materjalide mõjul vananenud, kuid huvitavaks jääb ta oma Inglise vaatekoha tõttu, näit. neis kohtades, kus Robertson rõhutab Saksa riigi rajaja kontinentalismi või jälle pöörab oma tähelepanu Bismarcki suhetele oma rahva populaarsete jõududega.

Suurepärase töö Saksamaa arenemise üle XIX aastasajal pakub tun- tud Inglise ajaloolane A. W. Ward — „Cambridge historical series. Germany“, Cambridge, 1916—18, 3 köidet (591, 588, 437 lhk.).

Eriti on poliitiline arenemine alates aastast 1815 suurejooneliselt ku- tatud. II köites, a. 1852—71 kohta käsitleb Saksa-Prantsuse sõda S. Wilkin- son. III köide ulatab aastani 1907, milline aasta Wardi arvates sõja läveks

olnud. Töö on käsitletud puhtkronoloogilises järjekorras; ta on selge ja ülevaatlik, tihti rikas uutelt ideedelt, nagu näit. tolliliidu küsimuses.

Samuti on ilmunud Prantsusmaa XIX aastasaja ajalugu kogus „Cambridge historical series“ E. Bourgeois' poolt pealkirja all „Modern France,“ Cambridge, 1919, 2 köidet — 1815—52 a. ja 1852—1913 a. (436 ja 316 lhk.). Eriti hästi läbitöötatud on Bourgeois' töös diplomaatilised vahekorrad; ka on iseäralise hoolega silmas peetud sisemist arenemiskäiku, nimelt moodsa demokraatliku ilmavaate võitlust mineviku jäänustega. Edasi võiks nimetada austerlase Heinrich Friedjung'i tööd — „Das Zeitalter des Imperialismus 1884—1914.“ I köide (Jaapani sõja lõpuni) Berlin, 1918 (472 lhk.); II köide pärast autori surma väljaantud A. F. Pribram'i poolt, Berlin, 1922 (410 lhk.). Autoril oli võimalik oma tutvuste tõttu informeeritud isikuil nii mõndagi seni varjatud teadet saada ja kasutada, kuid sagedasti on tarvis (see näitab, kui ruttu praegusel ajal raamatud vananevad) tema töö kontrollamiseks uuemaid publikatsioone arvesse võtta (näit. Hammani tööd „Zur Vorgeschichte des Weltkrieges“ j. t.).

Kiitvalt peab nimetama Schweitsi autori Ed. Fueter'i tööd „Weltgeschichte der letzten hundert Jahre 1815—1920,“ Zürich, 1921 (675 lhk.). Euroopa sisemiste olusuhete arenemine on kujukalt esitatud; ka välispoliitilised suhted on hästi kirjeldatud kuni sõja alguseni. Fueteri arvates on peaaegselt Saksamaa süüdi nende vastolude teravaksajamises, mis ilmasõja välja kutsusid. Fueteri töös on üldse ülikas materjal tihedalt kokkuvõetud.

Alfred Stern'i suurest tööst „Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden 1871“ on kuue aasta eest ilmunud VII köide ja kahe aasta eest VIII köide — mõlemad pealkirja all „Geschichte Europas von 1848—71,“ Stuttgart, Berlin, I köide 1916 (796 lhk.), II köide 1920 (563 lhk.). Teine jagu ulatab kuni Bismarcki peaministriks saamiseni Preisimaal 1862. aastal. Veel puudub viimane köide sellest grandioosist teosest, mis tugib ääretu suurel hallikate materjalil ja selgelt ning kütkestavalt kirjeldab sündmusi üksikuis Euroopa riikides kui ka riikidevahelisi suhteid ja vaimuelu tähtsaimaid voolusid. I köite peaosas on pühendatud võidurikka revolutsiooni käigu ja algava reaktsiooni kirjeldamisele; II köites seisab esimesel kohal Napoleon III kuju. See töö on väljapaistev oma täpsuselt ning selguselt ja — mis asjaolu mitte liiga madalalt ei tohiks hinnata — oma erapooletuselt.

Ka vanemate köidete teises trükis leidub kohati huvitavaid parandusi, näit. III köites (ilmunud 1919. a.) uus seisukoht Vene revolutsiooniliste salaorganisatsioonide suhtes; Vene pärisorjuse kaotamise kirjeldus Sterni töö viimases köites moodustab samuti tema käsitlemisviisi hiilgepunkti.

Mis puutub Alfr. Sterni poolt VII-das köites kujutatud 1848. a. revolutsioonisse, siis tahaksin sin kohal-tähelepanu juhtida ühele eritööle, nimelt Friedr. Lautenschlager'i teesele „Volksstaat und Einherrschaft. Dokumente aus der badischen Revolution 1848/9.“ Konstanz, 1920 (500 lhk. paljude karrituuridega). See raamat on määratud

laiemale ringkonnile, kuid see ei takista autorit oma ainet objektiivselt esitamast. Et elavam huvi vanemate revolutsiooniliste liikumiste vastu (nagu meie seda praeguste Ida- ja Keskeuroopa revolutsioonide tagajärjena selgesti näeme) tihti suurel määral poliitilistest või ideoloogilistest momentidest on tingitud, peame Lautenschlageri raamatut, kus näit. ka humoristlikud jooned ei puudu, seda suurema heameelega tervitama.

Katse revolutsioonide võrdlevat ajalugu kirjutada esineb A. Cartelieri töös „Geschichte der neueren Revolutionen vom englischen Puritanismus bis zur Pariser Kommune 1642—1871,“ Leipzig, 1921 (229 lhk.). Siin paistab silma autori valjult konservatiivne seisukoht Prantsuse revolutsiooni kui ka sellele järgnevate revolutsioonide kohta.

Chartismi liikumise üle Inglismaal aitab orienteerida Mark Howelli töö: „The chartist movement“, väljaantud ja täiendatud prof. T. F. Tout'i poolt, Manchester University historical series, t. XXXI, 1918 (327 lhk.). See on hea, võib olla isegi kõige parem ülevaade liikumisest, mis Inglismaal nii tähtsat poliitilist ja sotsiaalset osa etendas. Kõige parem osa tööst on lõpupeatükk, mis selgitab chartismi üldist seisukohta Inglismaa arenemises. See on kirjutatud prof. Tout'i poolt, kes autori varase surma järgi raamatu väljaandmise eest eeskujuliselt hoolt on kannud.

Rahvusliku liikumise kasvamist Itaalias kirjeldab P. Lanza: „La storia del risorgimento italiano, esposta nella sua organica sincerità ed integrità nei documenti e nei discorsi ufficiali (1815—1820)“ Roma, 1920 (410 lhk.), kuna Paul Haake töös „Der preussische Verfassungskampf vor 100 Jahren“ 1921. a. on selgesti tunda näidisaja sündmuste mõju probleemide ülesseadmisele, eriti Friedrich Wilhelm III konstitutsiooni lubamise küsimuses, millise lubaduse täitmatajätmise saatusliku tagajärjena esinevad aastad 1848 ja 1918.

F. M. Kircheisen'i tööd on tuntud; neile on kindlustatud silmapaistev koht saksakeelses Napoleoni kirjanduses. 1922. a. ilmus Münchenis IV köide tööst „Napoleon, sein Leben und seine Zeit.“ See algab sõjakäiguga Egiptusesse ja jõuab kuni 1799. a. 18/19 brumaire'ini.

Tööd Prantsuse revolutsiooni ajaloo kohta ei kuulu enam käesoleva ülevaate raamidesse. Alles viimasel ajal hakkab see uuemas ajaloos nii eelistatud ala jälle endist huvi enda kohta tagasi võtma. Üleminekuna XVIII-dasse aastasatta võiks meile kasulik olla G. P. Gooch'i raamat: „Germany and the french Revolution,“ London, 1920 (543 lhk.). Ta käsitleb äärmiselt huvitavat ja seni vaevalt lahendatud küsimust — Prantsuse revolutsiooni ideede sissetungimist ja nende mõju Saksa mõtteilmale. Juba eelpool nimetatud P. Haake tööst välja minnes, on väga tähtis küsimus üles seada, kust Stein-Hardenbergi reformid Preisimaal esimese tõuke said. Seesama küsimus kerkib kergesti ka konstitutsiooni konflikti pühal esile. Kui Prantsuse mõjude seisukohalt asjale vaadada, siis võib Keskeuroopa sisemises arenemises Prantsuse revolutsioonist peale üle aastate 1830 ja 1848 kuni Vene talupoegade vabastamiseni ühe ja sellesama Pariisist

väljavoolava laine ikka korduvaid tõusmispiüüdeid näha. Gooch'i töö annab selles suhtes kütkestava pildi nendest Saksa vaimuelu muutustest ja reaktsioonidest, mis lääne mõju tõttu esile tulid.

Meie oleme XX ja XIX aastasaja historiograafiat lahus käsitlenud, põhjalikumalt vast kui oleks lubanud erapooletus ja õiglus teiste ajaloo alade vastu. Kuid kui see 1) juba faktilliste vahekordadega oli õigustatud, siis tuleb 2) veel juurde, et seda sügavat ja teataval määral head mõju, mis kaasaegne sündmustik ajaloolisele produktsioonile avaldab, maksab uurida.

Siinkohal ei saa meie vaadelda nüüdisaja sündmuse ajalooliselt seisukohalt ega jälgida töid, mis ajaloo teooriat käsitlevad.

Lõpuks olgu veel mainitud elav tegevus ajalooliste hallikate väljaandmise alal, iseäranis jällegi Saksamaal. See äärmine tagasihoidlikkus, mis valitses Saksa arhiivides kuni 1918. a. revolutsioonini (mis XIX aastasaja II poole ajalukku puutus), on tuntud. Nüüd suureneb publikatsioonide arv, mis Saksa riigi tekkimist lasevad paista uues valguses. Välisametl diplomaatilliste aktide väljaannet 1870. a. peale oleme juba maininud. Nimetame veel Baieri Teaduste Akadeemia ajaloolise komisjoni väljaandeid; juba suvel 1917 otsustas Baieri Akadeemia (ühes teiste seltsidega) välja anda: „Die Quellen für die deutsche Geschichte des XIX Jahrhunderts.“ Esimestena ilmusid 1919. a. Reini Ajaloo Seltsi publikatsioonide XXXVI-da köitena „Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung 1830—50: I Band 1830—45“ (944 lhk.), I. Hansen'i poolt kogutud ja väljaantud. See materjalikogu püüab erilliselt jälgida Preisi-Saksa ühlinemismõtte arenemist.

Wilh. Schüssler'i poolt 1920. a. väljaantud: „Tagebücher des Freiherrn Reinhard v. Dalwigk zu Lichtenfels aus den Jahren 1860—71,“ (535 lhk.) esitavad heas väljaandes sisurikka päevaraamatu Hessi peaministrilt, kes sel kriitillisel Saksa riigi loomise ajal ametis oli, ja modifitseerivad üksikasjades õieti tugevasti Treitschke seisukohta neis küsimusis. Samuti Hessi oludest välja minnes on kirjutatud H. Ulmann'i poolt 1921. a. väljaantud „Denkwürdigkeiten aus dem Dienstleben des Hessen-Darmstädtischen Staatsministers Freiherrn de Thil 1803—48“ (627 lhk.).

Käesolev kirjutus pakub ainult kokkuvõtliku ülevaate ajalookirjandusest läinud aastasaja kohta (ja sellejuures veel kindlate vaatekohtade järele valitud). Ta näitab sliski, et sõja sügav ja takistav mõju teaduslikule produktsioonile kadumas, ja veel enam: ta näitab, kuidas ajalooteadus püüab agarasti kasutada uuesti avanevaid võimalusi. Ja lõpuks peab veel ühte nimetama: sarnane töö nagu Alfr. Sterni oma on tunnistuseks, et ka sel rahutul ja kirgederikkal ajal veelgi on maksev vana tark ütetus: Suprema lex veritas.

Leipzig, novembri kuul, 1922.

Hans Oldekop.

Varia.

Sel aastal on Stockholmis ilmunud Rootsi uurija Gideon Danelli poolt ülevaade Bestis asuvatest saarte- ja rannarootslastest pealkirja all: *Svenskarna i Estland (Rootslased Eestis)*. Tiitellehel seisev märkus *Estlandica I* lubab oletada, et Rootsis selle sisulist ja sihelist kirjutusteseriati kavatakse jätkata.

Käesolev kirjutus puudutab üldjoontes Besti randadel ja saartel asuvate rootslaste minevikku, möödamiines riivates Besti rootslaste kultuurilist iseolu ja tasapinda, tulevaid arenemisvõimalusi ja kohalisi keelelise iseärasusi, mille näidetena on esitatud keeleproovidki Vormsi, Ruhnu, Väikse Pakri saarte ja Noarootsi murretest.

On näidatudjka, mis kohaliste rootslaste keele, folkloori, antropoloogia, nende vaimlise ja ainelise kultuuri uurimise alal ära tehtud. Autor ise on uurinud Noarootsi ja Vormsi saarel asuvate rootslaste keelelisi iseärasusi. Nagu ülevaatest märkame, on seni võrdlemisi enam ära tehtud kohaliste rootslaste keelemurrete alal, ka folkloori ja etnograafilist uurimust harrastatud, kuna autori arvates vaimlise ja ainelise kultuuri alal ei ole uurimistööd uue aja süstemaatilise uurimise meetodide nõuetele vastavalt tehtud. Ülevaate väärtuseks on ka see, et temas tutvuneme Rootsi asustuste arvulise suurusega, tuttav on ju, et Carl Russvurmi eeskujulises ja hoolikas uurimuses: *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö* (ilmund 1855. a.) toodud arvud vananenud on.

Ülevaate väärtust tõstavad ka selles äratrükitud Vormsi, Naissaare, Suur- ja Väikse-Pakri saarte, Ruhnu, Noarootsi maastikkude, elumajade, pulmakommete, talguste jne. ülesvõtted.

Huvitav on Sohlmanni järele äratrükitud (kaart on 1852. a.) kaart Besti ranna ja saarte rootslaste asustuste laialilagunemisest.

Üks ülevaate peateenustest on sellega kaasas ära trükitud randade ja saarte rootslaste kohta käiva kirianduse nimestik.

H. S.

*

Neil päivil ilmus Besti Õpetatud Seltsi aastaraamat (*Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*) 1921. Selles ilmunud kirjutusest olgu ruumi nappuse tõttu ainult mõned nimetatud. A. Westrén-Dolli artikkel: „Die nordestnische Siedlung“ käsitleb Põhja-Eesti hõimu sisserändamist, mis autori arvates merd kaudu sündinud. Põhja-Eesti hõimu harudeks peab autor saarlasi ja kurelasi, viimaseid peab ka koguni samadeks. Oma väidetele otsib autor tuge kohanimedest, arheoloogilistelt, keelelistelt jne. andmetelt. Kirjutus on huvitav. A. R. Cederbergi artikkel:

Einige Briefe von Adrian Verginius an den Generalgouverneur von Riga Graf Erik Dahlberg täiendab Adrian Verginiuse biograafiat, näidates tema osavõtmist maakaitstes a. 1700—1702 ja seda missuguses seisukohas Otepää jne. ümbruses oli. Kodumaa muinsusuurimusest huvitatute tähelepanu pöörame A. M. Tallgreni artiklile: Archäologische Forschungen in Eesti im Jahre 1921, kus autor 1921. a. tehtud arheoloogiliste uurimistööde tagajärgesid selgitab. Kirjutust illustreerivad kaardid ja ülesvõtted.

Lõpuks olgu nimetatud veel Otto Freymuthi artikkel: Zur Biographie Balthasar Russows, kus autor arhiivialine najal Balthasar Russowi eluloosse uut selgitavat lisa toonud on.

Kogumulje aastaraamatus ilmunud uurimustest on hea ja sunnib teda kodumaa ajalooost huvitatuile soovitada.

H. S.

Selle ajakirja kolmandas № ilmunud ülevaates kirjanduse üle vana ajaloo alal on nimetamata jäänud Ludvig Friedländer „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms“. Neunte, neu bearbeitete und vermehrte Auflage besorgt von Georg Wissowa. I (XXXIII + 488); II (VIII + 379); III (VII + 369); IV (VII + 386). Leipzig 1919—1921. — Friedländeri Sittengeschichte uus väljaanne on igapidi praeguse aja teaduslikkudele nõuctele vastavalt korraldatud. Seega on haritud maailmale võimalus antud seda monumentaalset tööd lugeda, kui teost, mis esineb mitte ainult veetleva kultuurajaloolise käsitlusena, vaid ka kõrgeväärtusliku teadusliku uurimusena. Iseäranis tuleks seda alla kriipsutada IV köite kohta, mis rea iseseisvaid artiklid sisaldab. Meie keskkoolide raamatukogudes ei tohiks nimetatud Friedländeri raamat küll mitte puududa.

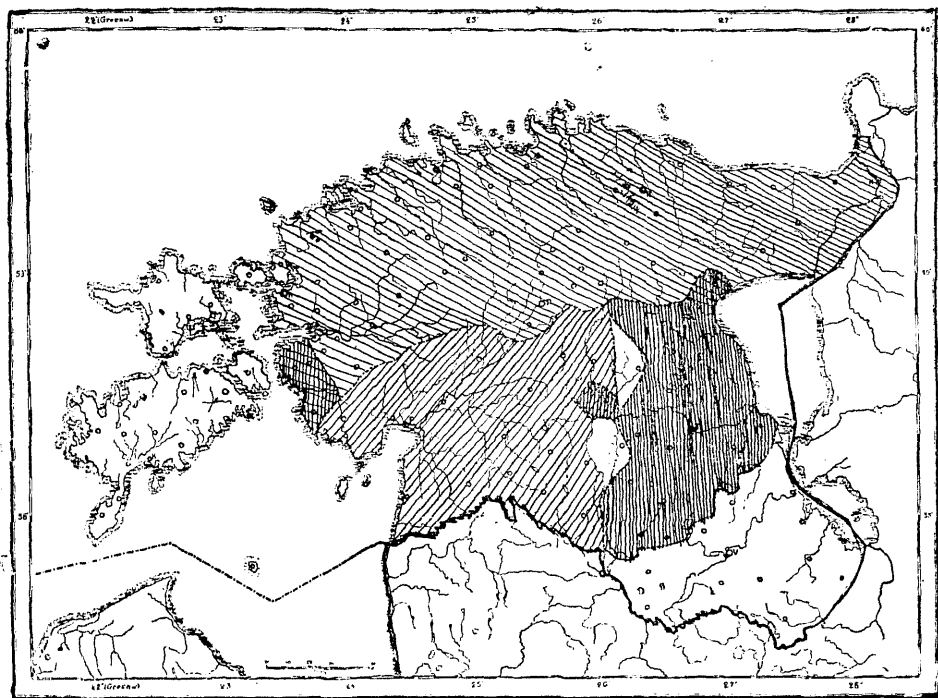
P. B.

Lübeckis on ilmunud 1920. a. töö, mille peale tahame juhtida tähelepanu, nimelt Johannes Pauli oma „Lübeck und die Wasa im 16. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des Unterganges baltischer Herrschaft in Schweden“. Autor tahab väita, et Stettini rahu (1570) tähendust Daanile ja Lübeckile on tublisti liialdatud. Viimane oli end sõjasse seganud, lootes tagasi saada endised privileegid ja vaba kaubatee Narva, aga need lootused ei saanud mitte teostatud. Iseäranis tähtis meie vaatekohast on see, et autor ka puudutab omas töös Liivimaa küsimust Stettini rahu järele.

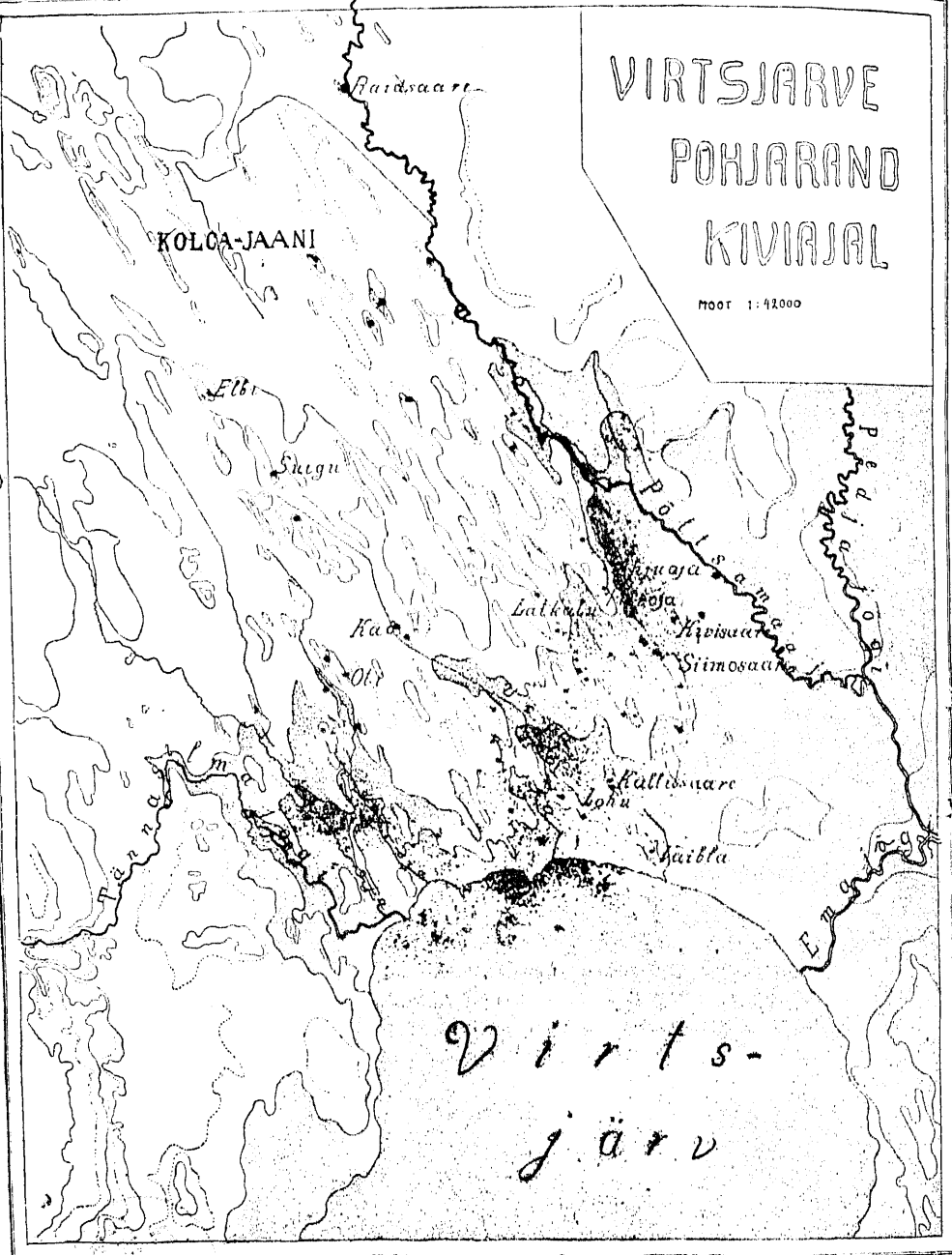
A. R. C.

Juhime tähelepanu hiljuti ilmunud Hermann Kantorowicz'i „Einführung in die Textkritik“ (Leipzig 1921), mis õieti on kirjutatud filoloogidele ja juristidele, aga mis pakub väga palju väärtuslikke näpunäiteid ka ajaloolastele.

A. R. C.

1. Eestimaa arheoloogiline kirjeldamine. // = Jung, Muinasaja teadus III avaldatud. ||| = Jung II. ||| Suvel 1921 läbiuuritud. — Suvel 1922 a. on veel läbiuuritud Saaremaa, Muhu, Petserimaa, Võrumaa (peale Antsla ja Hargla) ja 15 kihelkonda mujal.

VIRTSJARVE
POHJARAND
KIVIAJAL

hoor 1:42000

KOLGA-JAANI

Raudsaare

Ehti

Saugu

Kaa

Oja

Lakkala

Kaja

Koisuare

Siimosuare

Kallisaare

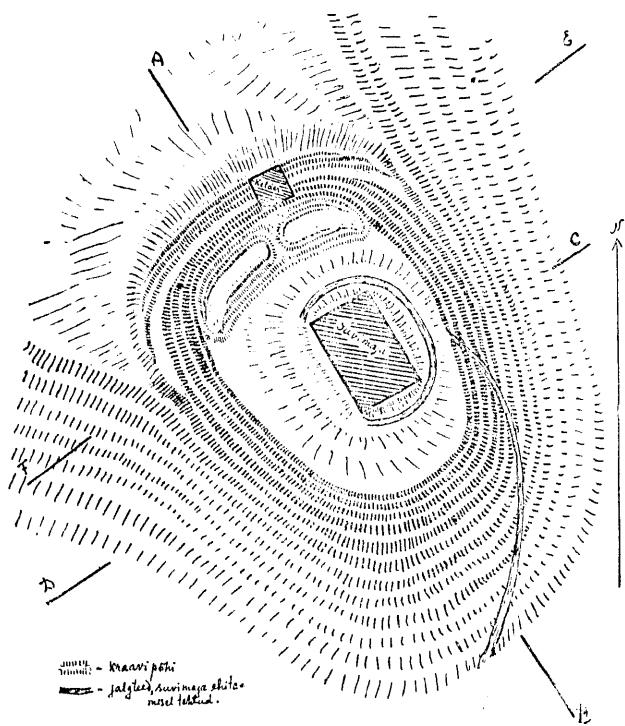
Lohu

Jaibla

Pedjajogi

Virts-
järv

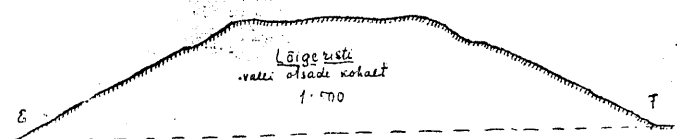
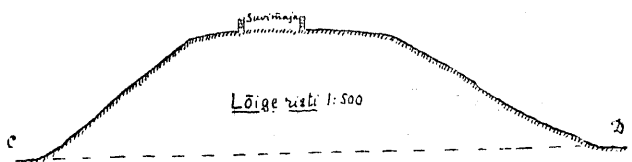
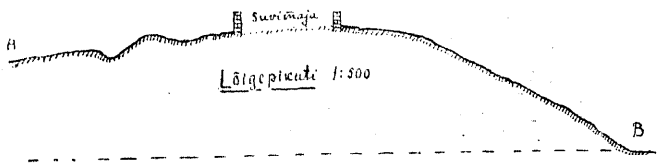
2. Virtsjarve pohjarand kiviajal. • punktid tähendavad kiviaja leide.

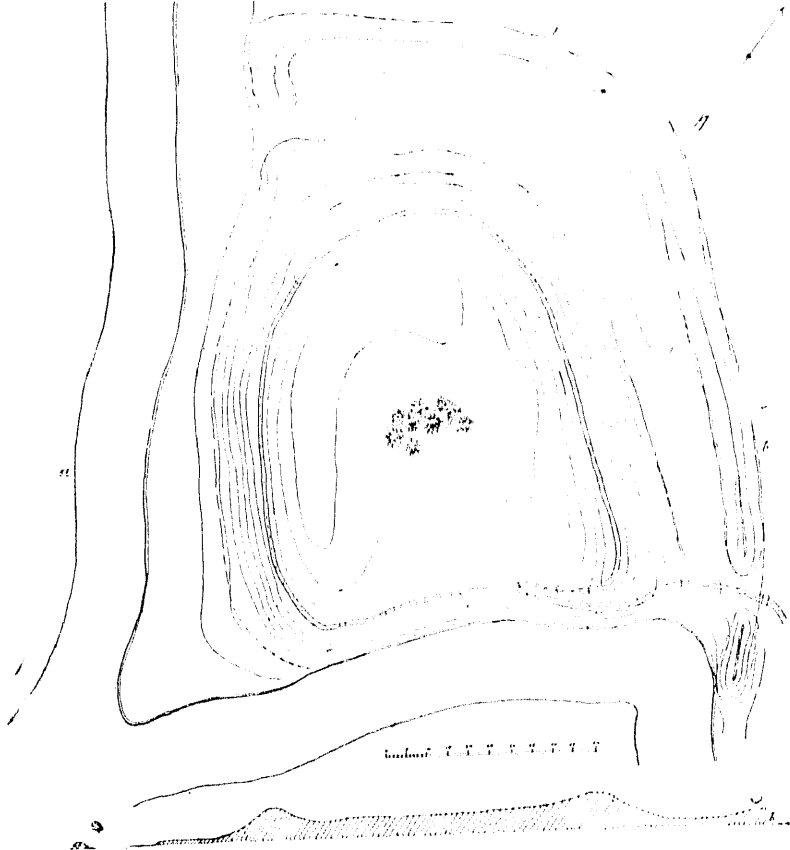
- - - - - kraavi põhi
 ———— - jalgleel, suurimaja ehitis
 ruudul tšehid.

Linnamäe rüüline plaan

1:500
määrk.

3 a—b. Laiuse Punamäe muinaslinn ja lõiked. Hra H. Mora joonistatud.

4 Hageri Eohulinna plaan. Hra R. Tamm'e joonistatud. 5. Ohvikivi Hageri Mikuris.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

jätkab eeloleval 1923. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal,

1922. a. on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. A. R. Cederberg, L. Metslang, H. Mora, prof. H. Oldekop, H. Sepp, prof. A. M. Tallgren ja P. Treiberg. Järgnevak aastakäiguks on peale eelnimetatute veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. J. Bergman (Rootsi), postmeister T. Holm (Rootsi), mag. Arvi Korhonen (Soome), lektor Dr. Fr. Westling (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen (Turu ülikooli rektor, Soome), prof. V. Voionmaa (Soome), raamakoguhoidja O. Freymuth, prof. J. Köpp ja prof. O. Sild.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanäse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25 „Ajalooline Ajakiri.“

Järgmine number ilmub 1923. aasta veebruari kuus. 1922. a. aastakäiku on veel piiratud arvul saada.